

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

На правах рукопису

ЛАДА ОЛЕКСАНДР ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 930.1:[001:061.2(477)"185/193"

**НАУКОВІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
II ПОЛОВИНИ XIX – 20-30-х рр. XX ст.
В ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник:
Коцур Віктор Петрович,
доктор історичних наук, професор

Переяслав-Хмельницький – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
Розділ I. СТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	11
1.2. Огляд джерельної бази.	29
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.	35
<i>Висновки до 1 розділу.....</i>	<i>49</i>
Розділ II. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ	
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ОЦІНКАХ УЧЕНИХ СТАРОЇ І	
НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ.....	51
2.1. Становлення та діяльність наукових товариств України другої половини	
ХІХ – початку ХХ ст. в історіографічному дискурсі.	51
2.2. Дослідження фінансово-правового становища університетських наукових	
товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	64
2.3. Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові у працях	
вітчизняних дослідників (1873-2013 рр.).....	86
<i>Висновки до 2 розділу.....</i>	<i>99</i>
Розділ III. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В	
УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН 20-30-Х РР. ХХ СТ.	102
3.1 Вплив партійної номенклатури на діяльність наукових товариств	
Радянської України 1920-1930-х рр. в історіографічній ретроспективі.	102
3.2. Історіографічні виміри фінансового становища наукових товариств при	
ВУАН у 1917-1930-ті рр.	122

3.3. Наукові товариства в імперську і радянську добу: порівняльна історіографія.	137
<i>Висновки до 3 розділу</i>	147
ВИСНОВКИ	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	156

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ІТНЛ– Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті Св. Володимира
- ІФТНІ– Історико-філологічне товариство Історико-філологічного інституту князя О.Безбородька в Ніжині
- ІФТНУ – Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті
- КГК – Кримський гірський клуб
- КДА– Київська духовна академія
- КЦІАТ– Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії
- НТШ– Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові
- НІТ - Ніжинське історико-філологічне товариство
- ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей
- ПЗВРГТ– Південно-Західний відділ Російського географічного товариства
- УАН– Українська академія наук
- УНТ– Українське наукове товариство у Києві
- ХІФТ – Історико-філологічне товариство Харківського університету
- ХМТ– Харківське математичне товариство
- ЦАТ– Церковно-археологічні товариства.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Суспільний розвиток неможливий без участі в ньому наукової інтелігенції, адже саме вона виступає своєрідним синергетичним імпульсом якісних трансформацій цивілізаційного виміру держави. В умовах незалежності, переосмислюючи базові цінності людського буття, незамінним постає досвід вітчизняної наукової інтелігенції попередніх епох. Як відзначила Н. Полонська-Василенко, «...результатом їхньої діяльності залишились сотні томів різних видань... Заслуги цих товариств перед українським народом колосальні»¹. Тому без вивчення історії науки, як відзначав В. Вернадський, «неможлива повна та адекватна оцінка того, що набуває сучасною наукою та визначається нею за важливе, істинне чи корисне»². На допомогу досліднику приходять рефлексивна модель історіографії, яка охоплює «знання про знання», «власне наукову діяльність та закономірності її розвитку» і є «іманентним науці механізмом її роботи»³.

Історико-науковий аналіз становлення і розвитку наукових об'єднань є актуальним як під кутом зору осмислення пройденого ними творчого шляху, так і обґрунтування їхньої подальшої трансформації в умовах нових викликів часу. Сучасні процеси оновлення, що відбуваються в суспільстві, дозволяють ґрунтовніше оцінити низку подій і явищ попереднього періоду, об'єктивно

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Дніпро, 1992. – Т. 2. – С. 382-383.

² Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії НАН України, 2013. – С. 122.

³ Там само. – С. 117.

висвітлити роль наукових товариств у здійсненні фундаментальних досліджень, їхній внесок у науково-просвітницьку діяльність, а також ввести до наукового обігу нові джерела, які помітно впливають на якісно-кількісну оцінку діяльності товариств.

Актуальність дослідження зумовлена насамперед поверненням України до європейського досвіду розвитку науки, що передбачає різноманітність форм її організації. Вивчення самоврядної форми організації науки постає своєрідною історико-науковою проблемою, яка актуалізується під кутом зору подальшого розвитку наукової думки в Україні. Тематика функціонування наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. потребує історіографічного осмислення – узагальнення і подальшого всебічного аналізу спадку вітчизняних і зарубіжних істориків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах тематичного наукового плану кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Становлення і розвиток наукових шкіл на теренах України в другій половині XIX – на початку XXI ст.: зміни наукових концепцій, закономірності та механізми розвитку науки» (номер державної реєстрації 0112U005221).

Мета дисертації полягає у тому, щоб на основі цілісного та системного аналізу історіографічного дискурсу про діяльність наукових товариств України в умовах суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. розкрити стан розробки досліджуваної проблеми і, водночас, виявити коло питань, які потребують подальшого наукового розв'язання.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- окреслити історіографічне поле і теоретико-методологічні засади задекларованої теми; виявити, систематизувати і класифікувати історіографічні джерела з досліджуваної проблеми та встановити ступінь їхньої достовірності;
- проаналізувати політико-ідеологічні чинники, що впливали на формування історичної думки про наукові товариства імперських часів, у радянську добу та на сучасному етапі;
- з'ясувати межу вивченості фінансово-економічних засад діяльності наукових товариств в історичній літературі імперського, радянського та сучасного періодів;
- простежити історіографічний дискурс про діяльність наукових товариств України в умовах суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX ст. – 20-30-х рр. XX ст.;
- визначити перспективні напрямки подальшої наукової розробки досліджуваної теми.

Об'єкт дослідження – комплекс історіографічних джерел про наукові товариства України в умовах суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст.

Предметом дослідження є провідні тенденції, парадигми, наукові оцінки діяльності наукових товариств України в умовах суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст., що знайшли відображення в історіографічних джерелах.

Методологічну основу дисертації складають принципи історизму, логічності, системності та наукової об'єктивності в підходах до вивчення явищ минулого на основі комплексного використання наявної джерельної

бази та історіографії. Зокрема, для аналізу джерельної бази було застосовано історико-порівняльний і типологічний методи. Огляд історіографії здійснено за хронологічним і структурно-тематичним науковими принципами. Використано нові теоретико-методологічні розробки сучасної української історичної науки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – 20-30-ті рр. XX ст. Вони дозволяють відслідкувати основні етапи становлення і розвитку наукових товариств, внутрішні та зовнішні чинники впливу на їхню трансформацію та припинення діяльності як автономних творчих корпорацій учених в умовах утвердження тоталітарної системи. Водночас історіографічний зріз теми включає наукові розвідки другої половини XIX – початку XXI ст.

Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасної України, в межах якої функціонували наукові товариства.

Наукова новизна дисертації обумовлена вибором теми, яка у вітчизняній історичній науці в такій постановці проблеми ще не була предметом спеціального вивчення.

У дисертації *вперше*:

- у часовому просторі XXI ст. узагальнено й систематизовано здобутки українських учених щодо вивчення діяльності наукових товариств України другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. в умовах суспільно-політичних трансформацій під кутом зору внутрішньої та зовнішньої форм історіографічної рефлексії;

- розкрито полілог учених різних епох, горизонтальні й вертикальні комунікації дослідників, а також предметні знання, засоби, методи дослідницьких практик у руслі означеної теми.

Удосконалено:

- інтелектуальні портрети, характеристики учених різних епох, які досліджували наукові товариства України в специфічних проявах імперської, радянської та сучасної форм свідомості;

- в історіографічному вимірі окреслено соціокультурну синергетичну модель саморегуляції, самоорганізації наукових товариств другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. як засіб наукової рефлексії.

Подальшого наукового осмислення набув науковий дискурс щодо розвитку історичних знань про природу, теоретичні закони діяльності наукових товариств та їх просвітницьку роботу на теренах України другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст.

Практичне значення дослідження. Одержані результати дисертації можуть використовуватися при розробці спецкурсів з історії науки, громадських організацій, історії України, краєзнавства, при підготовці праць з історії культури та наукознавства тощо. Дослідження поглиблює знання про наукові товариства України другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. та окреслює напрямки подальших наукових пошуків у сучасній Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та були оприлюднені на науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети сучасних суспільних наук у трансформаційних умовах» (Львів, 26-27 вересня 2014 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «III Міждисциплінарні гуманітарні читання» (Переяслав-Хмельницький, 6-7

червня 2014 р.); Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» (Переяслав-Хмельницький, 13 жовтня 2014 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені у 7 публікаціях, серед яких – 4 статті у наукових фахових виданнях України, 1 – у закордонному періодичному виданні, яке включено до міжнародних наукометричних баз, та 2 – у збірниках матеріалів наукових конференцій. Усі публікації автора одноосібні.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (510 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок, з яких 155 сторінок основного тексту.

Розділ I

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми.

Довгий час окреслена проблема в силу різних суспільно-політичних обставин розвитку Української держави не була в достатній мірі висвітлена в історичній літературі та представлена на широкий загал. А тому сьогодні, коли вітчизняна наука, позбувшись радянських догматів, здатна вільно, неупереджено досліджувати нові та переосмислювати усталені погляди на українську історію, постала необхідність в осмисленні тем, які довгий час випадали з поля зору дослідників, серед яких – «Наукові товариства в умовах суспільно-політичних трансформацій II половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. в історіографічній рефлексії».

Спробуємо розкрити дослідницьку проблематику проаналізувавши літературу за трьома умовними історіографічними періодами: імперський (друга половина XIX – початок XX ст.), радянський (1920-1990 рр.) та сучасний (з 1991 р.). Така періодизація зумовлена передусім суспільно-політичними трансформаціями, а також особливостями методології дослідження, обсягом накопиченого матеріалу, насиченістю його фактами, можливостями використання джерельної бази та глибиною розробки різних аспектів проблеми. Досліджуються політичні та економічні чинники впливу на діяльність наукових товариств України другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст.

До першого (імперського) періоду слід віднести праці про діяльність товариств України у пореформаційний період Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Виняткове значення мають дослідження про фінансовий стан наукових спільнот України в умовах суспільно-політичних змін другої половини XIX – початку XX ст. Цінність наукової літератури даного історіографічного періоду визначається у тому, що вона формувалася очевидцями тогочасних суспільно-політичних процесів, а також членами громадських та наукових організацій.

Умовно дорадянська література хронологічно поділяється на два основні етапи. Перший – представлений працями кінця XIX ст. (1860-80-і рр.), другий – науковими розвідками початку XX ст. (1901-1917 рр.). В історіографічному масиві цього періоду слід виділити дослідження М. Боровського «Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год»¹, Ф. Бруна «Одесское общество истории и древностей; его записки и археологические собрания»², М. Дашкевича «25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г.»³, А. Погожева «25-летие (1861-1886)

¹ Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год / Сост. секретарём Общества М. Боровским. – Одесса: Тип. П. Францева, 1878. – 275 с.

² Брун Ф. Одесское общество истории и древностей; его записки и археологические собрания / Сост. Ф. Брун. – Одесса, 1870. – 35 с.

³ Дашкевич Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. /

естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе»¹ та ін.²

Названі праці мають переважно форму звітів і підсумовують діяльність товариств в конкретній галузі.

До видань другого етапу імперської історіографії слід віднести роботи таких істориків як: Д. Багалій³, П. Бучинський⁴, М. Грушевський⁵, В. Дорошенко⁶, Е. Іванов¹, Д. Михайличенко², Т. Осадчий³, М. Павлик⁴, Е. Редин⁵, С. Рождественський⁶, С. Середонин⁷ та ін.

Н.П. Дашкевич. – К.: Издательство типографии университетата св. Владимира, 1899. – 99 с.

¹ Погожев А. В. 25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе / А.В. Погожев. – М., 1887. – 394 с.

² Двадцатилетие Общества научной медицины и гигиены. Юбилейное заседание 8 февраля 1892 года. – Харьков, 1898. – 58 с.

³ Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.И. Багалей, М.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. – 339 с.

⁴ Бучинский П.Н. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Навороссийского университета естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870-1895) / П.Н. Бучинский // Записки научного общества Екатеринослава. –1912. – 300 с.

⁵ Грушевський М.С. Київське наукове товариство / М.С. Грушевський // Записки українського наукового товариства у Києві. – 1908. – Кн. – 500 с.

⁶ Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873-1912 рр.) / Володимир Дорошенко. – К.; Львів, 1913. – 88 с.

З поміж інших праць відзначено дослідження Михайла Грушевського – українського історика, громадського та політичного діяча. Особливість історичних праць М. Грушевського полягає в тому, він був головою відомого наукового осередку України – Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, а також лідером громадського наукового руху. Завдяки плідній науковій діяльності автора вдалося з'ясувати політичний та економічний аспекти проблеми, відстежити головні зміни, що відбулися в середовищі творчої

¹ Иванов Е.М. Общество наук при Харьковском университете (1812-1829). / Е.М. Иванов – Харьков: Типография «Печатное Дело», 1911. – 300 с.

² Екатеринославское научное общество. Типографи – Л.М. Ротенберг, проспект – Д. Михайличенко. Екатеринославль. – 1901. – 700 с.

³ Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатипятилетие с 1876 по 1901 год (Краткий очерк) / Сост. Т. Осадчий. – К.: Типография П. Барского, 1901. – 62 с.

⁴ Павлик М. З «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові / М. Павлик. – Львів, 1905. – 24 с.

⁵ Редин Е. К. Учёная деятельность Историко-филологического Общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин. – Х., 1904. – 46 с.

⁶ Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902) / С. В. Рождественский. – СПб.: Издательство Министерства народного просвещения, 1902. – 786 с.

⁷ Середонин С. Исторический обзор деятельности Комитета министров / С. М. Середонин. – СПб.: Издание канцелярии Комитета министров, 1902. – Т. 2. – 366 с.

інтелігенції на межі століть, а також відзначити важливість внеску товариства в розвиток вітчизняної науки.

Новий етап для вітчизняної історичної науки настав після зникнення з політичної карти світу Російської імперії на початку XX ст. та появою у межах її кордонів нової агресивної, безкомпромісної держави з комуністичною ідеологією – Радянського союзу. З цього часу розпочинається відлік радянської історіографії, яка хронологічно визначена в межах 1920-1990-х рр.

Особливостями цього періоду в історичній науці стала безкомпромісна боротьба партійної номенклатури з будь-якими проявами індивідуальної творчості. Варто також відмітити, що викривлення в радянській історіографії торкалися не лише одноосібного висвітлення фактів і оцінок, а й замовчування низки явищ і сторін суспільного життя, насамперед даної проблеми.

Дотримуючись умовного розподілу на групи історичної літератури про наукові товариства, радянську історіографію хронологічно диференціюємо на два етапи: 1920-1950-ті та 1960-1980-ті рр. Роботи 1920-х – кінця 1950-х рр. можна охарактеризувати з огляду на суспільно-політичну атмосферу того часу, пронизану страхом репресій. Саме тому об'єктивності у дослідженнях цього часу не багато. Адже, завдяки науковим працям даного історіографічного періоду вдалося частково відтворити деякі аспекти діяльності радянської доби, а також з'ясувати їх внесок у розвиток вітчизняної науки. Серед представників наукової інтелігенції, яка у даних працях висвітлювала діяльність наукових товариств, слід виділити

Л. Андреасова ¹, Л. Берга ², О. Гермайзе ³, В. Гнатюка ⁴, В. Дорошенка ⁵, В. Затонського ⁶, С. Перського ⁷ та ін.

Однією з найперших праць, в якій робиться спроба аналізу діяльності вітчизняних наукових товариств стало дисертаційне дослідження російського історика-джерелознавця Т. Коржихіної «Общественные организации в СССР в переходный период от капитализма к социализму» (1992 р.) ⁸ та

¹ Андреасов Л.М. Краткий исторический очерк деятельности Физико-Химического общества при Харьковском университете в 1872-1916 гг. / Л.М. Андреасов // В кн.: Тезисы докладов на Втором совещании по истории отечественной химии, Ленинград, апрель 1951 г. – М., 1951. – 420 с.

² Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845-1945 / Л. С. Берг. – [2-е изд.]. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1946. – 263 с.

³ Гермайзе О. Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О. Гермайзе // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий.

⁴ Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка / В. Гнатюк. – Львів, 1923. – 15 с.

⁵ Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. – 147 с.

⁶ Затонский В.П. О деятельности научного комитета наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921-1923 гг.) / В.П. Затонский. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 30 с.

⁷ Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» / С. Перський. – Львів, 1932. – 268 с.

⁸ Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР в переходный период от капитализма к социализму. Дис... докт. ист. наук. М., 1986. – 577 с.

монографічне «Извольте быть благонадежны!» (1997 р.)¹. Обидві праці науковця містять цінні відомості про взаємовідносини різних суспільних організацій з владою, серед яких не останнє місце відведено науковим організаціям (товариствам).

Зокрема, автор інформує нас щодо напруги в суспільстві на початку ХХ ст. часів ще царської Росії. В першу чергу вона стосується відносин між громадськістю і владою. Так автор вказує на те, що на початку ХХ ст. практично усі цивільні громадські рухи імперії в тій або іншій формі з різною мірою радикалізму виражали соціальний протест і були опозиційні по відношенню до існуючих державних структур. В цей час кількісне зростання громадських організацій досягло свого піку. Зокрема, поруч із іншими громадськими об'єднаннями помітне місце належить науковим товариствам, яких на той час, як зазначає Коржихіна, налічувалось понад 300.

Варто також відмітити, що у працях Коржихіної, наведених вище, здійснено аналіз деяких аспектів історії наукових товариств та зроблено спробу їх класифікації, а також коротко охарактеризовано діяльність профспілок, кооперативів, молодіжних союзів, тих же таки наукових товариств та інших суспільних організацій; показано міжнародні зв'язки між ними. Однак попри важливість історіографічного джерела у розробці проблематики, його автор лише частково звертає увагу до наукових товариств України зазначеного періоду.

¹ Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны! / РГГУ. – М, 1997. – 372 с.

Окрім Т. Коржихіної історіографію наукових товариств збагатили А. Барбарич¹, І. Бейлін², Б. Вальська³, Л. Винар⁴, В. Кізченко⁵, О. Соболева⁶, А. Степанський⁷, М. Філіпов⁸ та ін.

Після розпаду СРСР розпочалася якісно нова переоцінка історичних знань радянської доби. Значним кроком уперед в об'єктивному оцінюванні розвитку вітчизняної історичної науки стали праці сучасних істориків, які торкаються теоретико-методологічних проблем історії. Використовуючи розробки українських учених В. Головка, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка,

¹ Барбарич А.И. Научные общества естествоиспытателей / А.И. Барбарич // Развитие биологии на Украине. – Т. I. – К.: Наук. думка, 1984. – 640 с.

² Бейлин И. Г. Очерки по истории лесных обществ дореволюционной России / И. Г. Бейлин. – М.: Гослесбумиздат, 1962. – 158 с.

³ Вальская Б. А. Петрашевцы в Русском географическом обществе / Б.А. Вальская // Труды института этнографии АН СССР. – 1977. – Т. 104. – 710 с.

⁴ Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892-1930 / Любомир Винар; Українське історичне товариство. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970. – 111 с.

⁵ Кизченко В.И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине / В.И. Кизченко. – К., 1984. – 240 с.

⁶ Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России / Е.В. Соболева; Академия наук СССР; Институт истории естествознания и техники. – Ленинград: «Наука», 1983. – 260 с.

⁷ Степанский А. Д. История общественных организаций России / А. Д. Степанский. – М., 1975. – 180 с.

⁸ Филипов Н.Г. Научно-технические общества России (1866-1917): учебное пособие. / Н.Г. Филипов – М., 1976. – 210 с.

Я. Калакури, І. Колесник, К. Кондратюка, А. Коцура, В. Коцура, О. Реєнта, В. Потульницького, Н. Яковенко та ін., насамперед нові методологічні конструкції аналізу історичного процесу, з'ясування сутності української історіографії як наукової і навчальної дисципліни, виокремленні актуальні завдання задекларованої автором теми дослідження.

Сучасна історична література, яка з'явилася в умовах незалежності, має якісно новий зміст. Цьому сприяли нові дослідницькі підходи науковців у розробці проблематик, а також відсутність заангажованості та цензури. Мова йде передусім про повноцінні дослідження, побудовані на вичерпній джерельній базі в умовах відкритості та доступності. До першого десятиліття української незалежності (1991-2001 рр.) віднесено праці дослідників М. Алексієвця¹, Я. Грицака², В. Іванцева³, Г. Касьянова⁴, О. Коновця⁵, О. Кошеля⁶, Р. Кучера¹, В. Назаренка², А. Непомнящого³, В. Савчука, Ф. Ступака⁴, Т. Щербаня⁵ та ін.

¹ Алексієвць М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Алексієвць, В. Савченко. – Тернопіль, 1999. – 188 с.

² Грицак Я. Аксиоми для нащадків / Я. Грицак. – Львів, 1992. – 542 с.

³ Іванців В. Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук / В. Іванців. – Луцьк, 1994. – 318 с.

⁴ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

⁵ Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / О. Ф. Коновець. – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.

⁶ Кошель О. М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920) /

Даний історичний простір всебічно репрезентований у праці В. Савчука «Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в.»⁶. Праця викликає значний інтерес, адже містить важливу інформацію для ґрунтовного вивчення теми. Автором здійснено комплексне дослідження не лише невідомих товариств дослідників природи, але й тих наукових громадських об'єднань, що знаходилися в сфері впливу провідних товариств і в сукупній роботі формували інтегративну науково-організаційну модель тогочасної науки. Важливість цієї праці зумовлена і тим, що вона є одним із перших монографічних досліджень, яка

О. М. Кошель. – Київ – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1998. – 69 с.

¹ Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілея / Р.В. Кучер. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.

² Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения / В. Ю. Назаренко. – Х.: АО Бизнес-Информ, 1999. – 288 с.

³ Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Таврида, 1998. – 207 с.

⁴ Ступак Ф. Я. Київські благодійні медичні товариства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 87 с.

⁵ Щербань Т.О. Фундатори Українського наукового товариства. – К.: Видавництво товариства «Знання» України, 1992. – 48 с.

⁶ Савчук В.С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В.С. Савчук. – Днепропетровск: Издательство Днепропетровского университета, 1994. – 232 с.

розглядає наукові товариства як соціокультурне явище на теренах України. Важливість праці викликана й тим, що дисертація є першим монографічним дослідженням, яке за своїм змістом наближена до наукових товариств України, хоча і не розглядає їх комплексно. Автором наведено імена дослідників, які першими звернули увагу до проблеми наукових товариств. Так нам стають відомими імена таких науковців як: М. Бастракова, О. Соболева, О. Степанський, М. Філіпова, а також нами раніше відзначена Т. Коржихіна. Актуальність праці підсилюється також кількістю наукових публікацій по темі, що підсилює інтерес до неї ¹.

В сучасному історіографічному просторі В. Коцур ², на основі нових концептуальних підходів здійснив історіографічний аналіз літератури з проблем історії українського робітництва, селянства, інтелігенції, інших соціальних верств суспільства, а в дисертаційному дослідженні «Соціальні зміни і політичні процеси в Україні, 1920-30-х рр.: історіографія» ³, розкрив

¹ Савчук В. Научные общества и культурная революция на Украине (1917-1931) / В. Савчук // Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. – 1995. – № 1. – С. 81-91.

² Коцур А. П. Соціально-політичне життя України 1920–1930-х рр. у науковій проблематиці кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» / Анатолій Петрович Коцур // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 21. – С. 353-361.

³ Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні, 1920-30-х рр.: історіографія: дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1999. – 475 с.

вплив політики більшовизму на діяльність різних соціальних груп, серед яких помітне місце відведено громадським, науковим організаціям (товариствам).

Важливою є дисертація В. Ткаченка «Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20-30-ті рр. XX ст.)»¹. І хоча головне місце у дослідженні відведено розвитку вітчизняної освіти у міжвоєнний період, праця містить окремий розділ, присвячений науковим і краєзнавчим товариствам України 20-30-х рр. XX ст.

Особливої уваги заслуговують політичні теми, підняті дисертантом у науковій роботі. Зокрема, автор висвітлив шляхи становлення нової системи партійно-радянського управління наукою, що поставила за мету максимальне сприяння мобілізаційній модернізації «навздогінного» типу. У дисертаційному дослідженні змальовано масштабні досягнення, здійснені українськими вченими, й драматичні випробування, що випали на долю багатьох науковців, безневинно постраждалих внаслідок жахливих сталінських репресій.

У праці В. Ткаченка розкриті важливі політико-правові та фінансово-економічні аспекти досліджуваної нами проблеми. Щодо самих товариств, то автором виокремлено розділ – «Наукові та краєзнавчі товариства й гуртки», де проаналізовано організаційну структуру, форми й головні напрямки діяльності громадських (наукових) об'єднань, які залучали до роботи як аматорів, так і знаних учених, які здійснювали науковий пошук в суспільно-політичних умовах 1920-1930-х рр. Ткаченко відзначає: «Оскільки

¹ Ткаченко В. В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20-30-ті рр. XX ст.): дис. ... доктора історичних наук: 07.00.01. / В.В. Ткаченко. – К., 2009. – 569 с.

в Україні громадські форми організації науки мали усталені традиції, зусиллями багатьох поколінь дореволюційних дослідників було закладено надійні підвалини для систематичних й широкомасштабних досліджень майбутніх років»¹. Праця містить важливу інформацію про стан української науки в 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, автором відзначено, що впродовж першого післяреволюційного десятиріччя на хвилі національно-культурного відродження науковці, як правило, знаходили спільну мову з місцевими органами влади, які надавали матеріальну підтримку громадським осередкам, що наполегливо вивчали історію рідного краю, дбали про пам'ятки старовини й мистецтва. Однак з кінця 20-х рр. у руслі змін пріоритетів партійно-радянської політики щодо наукових досліджень державні академічні інституції практично припинили координацію роботи наукових об'єднань що призвело до їх занепаду через неспроможність існувати у нових умовах командно-адміністративної системи, що передбачала постійне втручання «компетентних органів» у вільний науковий пошук. З часом товариства припинили роботу чи значно звузили напрямки своїх досліджень, відтепер зорієнтованих виключно на пошук фактів, необхідних для яскравого підтвердження беззастережних успіхів радянської влади. Ситуація кардинально змінилась на гірше в 1930-х рр. Масові репресії, до яких вдався у боротьбі з будь-якими проявами опозиції тоталітарний режим, своїм вістрям були спрямовані проти національної інтелігенції, діячів освіти, науки та культури. Це знекровило громадські об'єднання й значною мірою спричинило занепад наукових пошуків

¹ Там само, С. 147.

Інтерес наукового соціуму викликають роботи вітчизняних фахівців останнього десятиліття. Варто виділити розвідки В. Бакірова¹, Д. Буріма², Г. Возняка³, І. Демуз, І. Іванюка⁴, В. Колесника⁵, М. Костриці⁶, Н. Кушлакової⁷, К. Крайнього¹, Ю. Павленко², О. Реєнта³, О. Романова⁴ та ін.

¹ Бакіров В.С. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.

² Бурім Д. В. Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі / Д. В. Бурім, О. О. Кучерук, О. О. Маврін. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. – 528 с.

³ Возняк Г. М. Математики – дійсні члени Наукового товариства імені Шевченка / Г.М. Возняк; Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.: Підручники і посібники, 2006. – 127 с.

⁴ Іванюк І. Освітня політика: навч. посіб. / І. В. Іванюк. – К.: Таксон, 2006. – 226 с.

⁵ Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896-1918: історичний нарис / Вікторія Колесник; Вінницький обласний краєзнавчий музей, Краєзнавче товариство «Поділля». – Вінниця: Розвиток, 2007. – 159 с.

⁶ Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М.Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.

⁷ Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879-1930). Монографія / Н. М. Кушлакова, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2009. – 244 с.

Окрему групу становлять сучасні публікації, що відображають цілісну картину діяльності наукових товариств України XIX-XX ст. Передусім мова йде про монографічні дослідження Н. Коцур «Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття)»⁵ та І. Демуз «Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох»⁶, а також дисертацію Д. Животівської «Наукова і просвітницька діяльність фізико-

¹ Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва / К. К. Крайній. – К.: Логос, 2004. – 19 с.

² Павленко Ю. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов // Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. – К.: Академперіодика, 2001. – 420 с.

³ Реєнт О. П. Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 256 с.

⁴ Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України / О. Романів. – Львів, 2003. – 39 с.

⁵ Коцур Н.І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія / Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 726 с.

⁶ Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 682 с.

математичних товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія»¹ та ін.

В історіографічному дискурсі Н. Коцур дослідила санітарно-протиепідемічну діяльність медичних наукових товариств та їх роль у становленні гігієнічної науки. Автором розкрито діяльність найбільших на теренах України в XIX столітті медичних товариств – Київського, Харківського і Одеського, їх внесок у розвиток наукових основ гігієни, епідеміології, санітарії та їх практичне втілення.

Дослідницька праця Н. Коцур розкриває наближені нашій темі наукові аспекти. Зокрема, автором висвітлено багатовекторну дослідницьку, науково-організаційну роботу вчених-гігієністів у академічних установах, зокрема при Всеукраїнській академії наук. Дисертація підсилює науковий інтерес через те, що розкриває окремі ракурси суспільно-політичних впливів на діяльність наукової інтелігенції та їх об'єднань у другій половині XIX ст. в Російській імперії.

Досить змістовною та інформативною є монографія І. Демуз, опублікована в 2014 р. У монографії прослідковано історіографічний дискурс періоду XIX – початку XXI ст. з історії наукових товариств, що функціонували на теренах України XIX – початку XX ст. На основі широкого кола джерел простежено процес нагромадження і поширення у

¹ Животівська Д. М. Наукова і просвітницька діяльність фізико-математичних товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Животівська Діана Миколаївна. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 212 с.

просторово-часовому вимірі історичних знань із проблеми діяльності товариств в усіх наукових галузях (гуманітарна, природнича, технічна, медична, сільськогосподарська тощо). Визначено напрями подальших досліджень у даному ракурсі.

Останнім науковим дослідженням з окресленої проблеми виступає дисертація Д. Животівської, перелюднена у 2017 р. Науковцем комплексно досліджено наукову і просвітницьку діяльність фізико-математичних товариств на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. Окрему роль присвячено дослідженню внеску вчених у вивчення наукової діяльності фізико-математичних товариств та формуванню організаційно-інституційних засад розвитку фізико-математичної науки.

Значна частина наукової праці Д. Животівської належить аналізу просвітницької діяльності, популяризації і трансляції наукових ідей фізико-математичних товариств у вітчизняній історіографії.

В цілому дисертація Д. Животівської репрезентована великим історіографічним масивом праць, широким колом авторів-істориків науки й техніки, історіографів, педагогів, що безумовно зумовлює науковий інтерес до аналізу праці.

Таким чином, аналіз історіографії з досліджуваної проблематики свідчить про відсутність комплексної праці, яка б у повній мірі розкривала тему дисертаційного дослідження. Проте окремі аспекти нашого дослідження відображені в наукових розвідках вчених попередніх поколінь. Зокрема, історіографічне поле імперського періоду (друга половина XIX – початок XX ст.) репрезентоване дослідженнями Д. Багалія, М. Боровського, Ф. Бруна, П. Бучинського, М. Грушевського, М. Дашкевича, А. Погожева та ін. Радянська історіографія (1920-1990-ті рр.) у контексті проблеми означена

дослідницькими працями Л. Адресова, Л. Берга, О. Гермайзе, В. Гнатюка, В. Дорошенка, В. Затонського, С. Перського, Т. Коржихіної та ін. Найбільш інформативно проблема відображена в сучасних історичних працях останнього десятиліття. У даному контексті слід відмітити дослідження І. Демуз, Д. Животівської, Н. Коцур, В. Ткачетка та ін.

Водночас осмислення наявної історичної літератури дає підстави окреслити нові дослідницькі напрямки з обраної проблеми та формує перспективність її подальшої розробки.

1.2. Огляд джерельної бази.

Аналіз історичної літератури про наукові товариства України другої половини XIX – початку XX ст. свідчить про епізодичність та фрагментарність досліджуваності обраної нами теми. Та все ж попри відсутність праць, які б містили цілісну картину діяльності товариств, у процесі наукового пошуку вдалося віднайти ті, які частково висвітлюють їх діяльність та формують загальне уявлення про їх природу.

Тема дисертації має міждисциплінарний характер, а саме на межі історії науки й техніки, історії економічних учень та історіографії, – що й зумовлює специфіку її джерельної бази. За типово-видовим критерієм залучені джерела умовно поділено на кілька груп.

До першої групи віднесені документальні джерела (архівні, звітні), адже саме вони найбільш реалістично відображають ті чи інші історичні явища чи процеси. Були залучені матеріали державного архіву міста Києва (Ф. 707. Управління Київського навчального округу оп. 195., Спр. 12. Об исследовании научного общества, арк. 3-4.), Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Ф. 16. Київський університет, м. Київ оп. 479., Спр. 183. Дело совета университета о регистрации ученых обществ, 1919 р., арк. 8-13). Робота з інформаційними ресурсами означених вище установ дала змогу максимально наблизитись до об'єктивної оцінки діяльності наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. Використання звітних матеріалів дало можливість отримати дані статистичного й організаційного характеру про діяльність наукових товариств.

Другу групу джерел складають періодичні видання: газети, журнали, листівки тощо. Йдеться про періодику кінця XIX – початку XX ст.: «Записки Киевского общества естествоиспытателей» (1898 р.)¹, «Вестник Екатеринославского земства» (1904 р.)², «Літературно-науковий вісник» (1904 р.)³ та ін. Дана група джерел найчисельніша. У ній відображена повсякденна робота товариств, взаємовідносини з органами влади, іншими науковими установами.

Важливу групу історіографічних джерел становлять підручники⁴, монографії⁵, навчальні посібники⁶. Вони представлені колективними й

¹ Игнатович-Завилейский В. В. Предложение об организации при Киевском обществе естествоиспытателей общедоступных курсов естествознания / В. В. Игнатович-Завилейский // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1898. XV, вып. 2. – Протоколы. – С. XXII-XXIII.

² Екатеринославское научное общество // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. ном. 47. – С. 1420.

³ Кревецький І. Київське історичне товариство Нестора-літописця / І. Кревецький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Кн. 10-12. – Т. XXVIII. – С. 65-72.

⁴ Адреасов Л.М. Краткий исторический очерк деятельности Физико-Химического общества при Харьковском университете в 1872-1916 гг. / Л.М. Адреасов // В кн.: Тезисы докладов на Втором совещании по истории отечественной химии, Ленинград, апрель 1951 г. – М., 1951. – 420 с.

⁵ Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): монографія. Тернопіль, 2007. 552 с.

⁶ Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. С. Калакура. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.

індивідуальними працями, де увага акцентується на діяльності наукових товариств, ролі наукової інтелігенції в розбудові вітчизняної науки.

Окрема група історіографічних джерел охоплює широке коло дисертацій, в яких віддзеркалюються різні, насамперед, політико-економічні аспекти діяльності товариств, вплив трансформаційних процесів на функціонування наукових осередків окресленого періоду. З поміж інших заслуговують уваги наукові розвідки М. Виговського¹, О. Висовень², Т. Демченко³, І. Демуз, В. Коцура⁴, О. Літвіна⁵, О. Пилипчука⁶, А. Нарадько, В. Савчука¹, В. Ткаченка², О. Удода та ін.

¹ Виговський М. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст. .: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2006. 37 с.

² Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Оксана Іванівна Висовень. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 230 с.

³ Демченко Т.П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – Машинопись.

⁴ Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні, 1920-30-х рр.: історіографія: дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 475 с.

⁵ Літвіна О. Правове положення благодійних організацій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 187 с.

⁶ Пилипчук О. Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у

Величезний масив становлять збірники тематичних наукових статей та матеріали наукових конференцій³, симпозіумів, читань, у яких відображена контрверсійність поглядів та масштаби наукової полеміки навколо окремих проблем діяльності товариств.

У колі сучасних історіографічних джерел – електронні інформаційні ресурси. З одного боку, наявність великого масиву наукових праць в інформаційному просторі глобальної мережі Інтернет демонструє відкритість

розвиток ембріологічної науки. – К., 1991. Він же Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929: Дис... д-ра биол. наук. – М., 1992.

¹ Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественнаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дисс. ... д-ра ист. наук: 7.00.01. Днепропетровск, 1996. 456 с.

² Ткаченко В. В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20–30-ті рр. XX ст.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 569 с.

³ «Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету», Міжнар. наук. конф. (1991, Пряшів; Свидник): Матеріали, 12-15 червня / Упоряд. М. Мушинка; відп. ред. П. Сохань; АН України. Ін-т української археології та ін. – К.; Львів; Пряшів, 1992. – 436 с.; Соболева Е.В. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России и проблемы организации современной науки // Материалы Международного (XIII Киевского) симпозиума по науковедению и научно-техническому прогнозированию «Современное науковедение и перестройка советской науки». – К., 1990. – Часть 3 (Проблемы истории науки и техники). – С. 129-131. та ін.

науки перед суспільством, а з іншого – розширює доступ до її найновіших розробок. Автором використано найновіші, розміщені в мережі Інтернет, публікації різного спрямування, представлені на загал.

Таким чином можна стверджувати, що наявна джерельна база є цілком репрезентативною та дозволяє розв'язати поставлені в роботі дослідницькі завдання. Більш того, оскільки історичне тло проблеми розглянуто під кутом історіографії, що зумовило залучення значного масиву різнопланових інформаційних джерел, дослідження було виконане з урахуванням власних особливостей та дослідницьких практик історіографічних досліджень.

В силу специфіки теми дисертаційної роботи інформаційний масив джерельної бази було розподілено на групи за типово-видовими критеріями. Так найпершу групу склали документальні джерела (архівні матеріали, звіти). До другої групи було віднесено періодичні видання (газети, журнали, листівки тощо). Інша група джерел репрезентована підручниками, монографіями, навчальними посібниками. Окрема група історіографічних джерел охоплює широке коло дисертацій. Зокрема у процесі дослідницької роботи були використані наукові розвідки (дисертації) таких вчених: М. Виговський, О. Висовень, Т. Демченко, І. Демуз, В. Коцур, О. Літвіна, О. Пилипчук, А. Нарадько, В. Савчук, В. Ткаченко, О. Удод та ін. Величезний масив становлять збірки тематичних статей, матеріали наукових конференцій, симпозіумів, читань. Остання група представлена електронними інформаційними джерелами.

Сучасний стан розробки проблематики засвідчує відсутність наукових праць з обраної нами теми, які б у повному обсязі висвітлювали історію становлення та діяльності наукових товариств України в другій половині XIX - 20-30-х рр. XX ст., а тому рівень наукової розробленості теми дозволяє

поставити питання про необхідність більш ґрунтовного та комплексного її вивчення, тому нагальна потреба в такому дослідженні залишається актуальною.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.

Розвиток науки здійснюється через діяльність обдарованих особистостей. У свій час академік В.І. Вернадський відзначав, що для виявлення самих періодів наукової творчості необхідний збіг двох явищ – народження багатьох обдарованих людей і їхнє зосередження в сприятливих для розвитку науки соціально-політичних і побутових умовах. Оскільки наука весь час знаходиться в процесі, то вона не лише створює нове але й переоцінює старе знання, шляхом сміливої критики колонізованих авторитетів у науці. Проте корисною є лише та критика, яка базується на наукових принципах, спирається на достовірні дані ¹.

У контексті означених прагнень науковцю для отримання достовірності й надійності результатів своїх досліджень необхідно використовувати теоретико-методологічні принципи та методи. Адже всім відомо, що саме завдяки їх використанню у розробці наукового дослідження автору вдалося досягнути поставлених цілей та завдань, а отже і наблизить до розв'язання проблеми ².

Саме тому у процесі розробки проблеми нами були використані наукові методи й принципи, завдяки інструментарію яких вдалося сконструювати дане дослідження.

¹ Вернадский В. И. Значение личности в истории науки: отрывки из книги / В.И. Вернадский // Вести АН СССР – 1983. - №1. – С. 125-129.

² Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.

Передусім розглянемо наукові принципи, які були використані у ході дослідження – принцип історизму, науковості, об'єктивності, всебічності, системності, термінологічний принцип та ін.

У контексті історіографічного дослідження найперше був використаний принцип історизму. Саме завдяки йому вдалося з'ясувати обставини за яких сформувалася певна історична думка, а також відстежити які етапи у своєму розвитку вона пройшла та як співвідносилася з іншими поглядами в минулому і в умовах сьогодення. Завдяки принципу історизму вдалося відстежити та проаналізувати наукову думку з історії становлення та розвитку наукових товариств України, означеного хронологічного відрізка у дорядянський, радянський і сучасний періоди.

Наступним інструментом наукового пізнання, у ході розробки проблеми був використаний принцип об'єктивності. Завдяки ньому вдалося досягти максимальної точності в оцінці явищ та процесів, репрезентованих в історіографічних джерелах. Спираючись на головні критерії принципу було здійснено фільтрування наукової літератури з обраної теми, що дозволило максимально наблизитись в об'єктивності історичної думки.

Принцип об'єктивізму, що базується на пріоритеті фактичного матеріалу в процесі пізнання, сприяв врахуванню усіх чинників та умов процесу становлення й розвитку системи науки, неупередженій оцінці подій та явищ, які відбувалися у цій сфері суспільного життя. Його використання дозволило з належною теоретичною повнотою відобразити суперечності реального розвитку процесу, аргументувати оптимальні наукові висновки.

На основі принципу системності було враховано багатфакторність історіографічного процесу та комплексно осмислено історичні знання. Підсилюючим фактором у контексті проблеми виступає принцип

всебічності, завдяки якому наукові висновки здійснено на сонові аналізу усієї сукупності історіографічних джерел.

Завдяки залученню принципу плюралізму вдалося всебічно висвітлити проблему, при цьому, уникнувши заангажованості у процесі розкриття сутності явищ і подій ¹.

Використання принципу науковості дало можливість уникнути фактографічності, заідеологізованості та описовості досліджуваних процесів ².

Будь-яке теоретичне дослідження потребує описування, аналізу та уточнення понятійного апарату конкретної галузі науки, тобто термінів і понять, що їх позначають. Саме тому, нами був використаний термінологічний принцип, який передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на базі якої базується дослідження ³. Незамінність цього принципу передусім виражена в необхідності дати фахове обґрунтування терміну «наукове товариство». Тлумачення якого, в науковій літературі трактується по-різному.

Тлумачення поняття «наукове товариство» віднаходимо в дисертаційному дослідженні В.Ткаченка, де, зокрема, автор відмічає:

¹ Сиденко В.М., Грушко И.М. Основы научных исследований. – Харків: Вища школа, 1979. – 200 с.

² Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

³ Основы научных исследований: Навчальний посібник / Цехмістрова Г.С. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2003.- 240 с.

«об'єднання науковців з різних галузей, які в рамках ухваленої ними програми досліджень здійснюють вільний науковий пошук без огляду на регламентуючий вплив владних структур»¹.

Вітчизняний дослідник історії громадських організацій О. Степанський поняття «наукове товариство» визначав як добровільне, самокероване, сконсолідоване певною групою громадян, що регулярно діяло з метою досягнення певних політичних, соціально-економічних і культурних цілей невиробничого й некомерційного характеру².

У свою чергу В. Савчук, розглядаючи типологізацію громадсько-наукових об'єднань Російської імперії другої половини XIX ст., відносив наукове товариство до структурних угруповань, що належать до мережі державних та позадержавних наукових закладів країни. В. Савчук, будучи знавцем наукового середовища Російської імперії та розробником однієї з перших у вітчизняній науці періоду незалежності типологій громадських об'єднань XIX – початку XX ст., відзначив характерні риси, що виокремлюють громадські товариства із загалу інших угруповань. Зокрема, дослідник зазначив відсутність комерційних цілей у діяльності товариств. Саме цей факт дає підстави для виокремлення товариств з переліку акціонерних і кооперативних установ.

В. Савчук охарактеризував декілька процедур типологізації громадських об'єднань:

¹ Ткаченко В. В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20-30-ті рр. XX ст.): дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. /В.В. Ткаченко. – К., 2009 р. – 569 с.

² Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX веков / А.Д.Степанский. – М., 1982.

- виокремлення з усього загалу товариств некомерційного характеру;
- виділення тих, які можна віднести до громадсько-наукових, критерієм чого слугує аналіз їхніх статутних завдань і цілей. Якщо в статуті товариство розглядається як «добровільне об'єднання осіб, що мають на меті певну допомогу нужденним», тоді зрозуміло, що таке товариство не можна відносити до громадсько-наукових об'єднань. Однак є випадки, коли назва об'єднання не відображає його наукову чи науково-просвітницьку спрямованість, хоча така мета і ставиться його представниками;
- вивчення організаційного оформлення системи наукових товариств.

Упорядники проекту «Гражданское уложение» 1899 р. визначали товариство як «схвалене владою об'єднання, що складалося мінімум із семи осіб, які, не маючи на меті отримання прибутку, обирали предметом своєї діяльності благодійність, розваги (клуби, суспільні зібрання), розвиток наук, мистецтва, фізичних сил і спритності (спорт) та інші загальнокорисні цілі»¹.

Звернення до довідкової літератури дає такі результати: енциклопедії радянського часу кваліфікували наукові товариства як добровільні об'єднання спеціалістів, покликані сприяти розвитку окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширювати наукові знання

¹ Гражданское уложение. Проект Высочайше учреждённой Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения. – СПб., 1899. – Кн. 5, т. 4, гл. XIX (Учёные, благотворительные и иные общепользные общества). – С. 551-552.

серед населення аналогічне визначення наявне і в сучасній довідковій літературі. Таким чином, основна увага зосереджена на факті добровільної участі фахівців у діяльності наукових товариств.

І на останок, роз'яснення дефініції «наукове товариство» віднаходимо в Енциклопедії українознавства – об'єднання вчених, фахівців і осіб, зацікавлених в розвитку окремих ділянок науки з метою організації наукових дослідів, публікації наукових праць та поширення наукових знань серед населення ¹.

Усі принципи органічно пов'язані з дослідницькими методами та мають обов'язковий характер їх застосування у процесі розробки проблеми. Їх вибір залежить, перш за все, від характеру роботи, її завдань і предмету. У процесі роботи були використані такі загальнонаукові методи: історіографічного аналізу ² і синтезу розвитку знань ³, наративні (описові) методи, метод індукції та дедукції, аналогії, моделювання, метод комплексного підходу, класифікації, порівняльний, ретроспективний, статистичний та ін.

Шляхом історіографічного аналізу вдалося дослідити історію походження історіографічних джерел з обраної проблеми, а також виокремити внесок істориків на різних етапах нашого дослідження. Універсальність даного методу і в той же час його всеосяжність виражається

¹ Відомості з історії українських наукових товариств за Енциклопедією українознавства, т. 5, с. 1713–1714.

² Клепко С.Ф. Наукова робота і управління знаннями. – Полтава: МОН, АПН, 2005. – 201 с.

³ Мокін, Б. І. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник / Б. І. Мокін, О. Б. Мокін. – Вінниця: ВНТУ, 2014. – 180 с.

в реалізації ним цілого комплексу наукових процедур, які сфокусовані на з'ясування автентичності та достовірності історіографічного матеріалу. А також встановлення авторства наукових праць та причин і обставин, за яких вони були утворені.

Упродовж дослідження нами також був здійснений історіографічний синтез, що дало змогу поєднати отриману історіографічну інформацію про наукові товариства України та реконструювати цілісне історичне тло їх розвитку й діяльності в межах другої половини XIX – початку XX ст. Використання аналізу та синтезу як загальнонаукових методів наукового пізнання у процесі історіографічного осмислення історичної літератури є базовим у розробці проблеми та її невід'ємною частиною.

У ході розробки проблеми нами були залучені різні за змістом та стилістикою інформаційні матеріали (публіцистика, періодика), що створило підґрунтя для застосування наративного (описового) методу. Даний науковий метод використовується під час аналізу літератури, яка за змістом та суттю репрезентована через призму авторського погляду на проблему. Зрозуміло, що відомості, подані в наративних джерелах, є менш достовірними, ніж у суто історичних (архівних документах, статистиці, законодавчих актах), адже події там нерідко викривлені або ж спотворені особами, які або не були учасниками описуваних подій, або ж інтерпретовані ними відповідно до власних уподобань чи антипатій¹.

Ще одним методом теоретичного пізнання, який нами був застосований під час дослідження теми – є класифікація. Завдяки даному

¹ Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.

методу вдалося систематизувати, упорядкувати та класифікувати історіографічну літературу з обраної проблеми ¹.

Нашої уваги заслуговує також метод критичного аналізу стану і перспектив наукового дослідження. Даний науковий метод дозволив у ході осмислення історичної літератури більш критично її оцінювати та віднаходити достовірність шляхом співставлення різних думок ².

Важливими інструментами у нашому дослідженні стали методи індукції та дедукції. У свою чергу метод індукції – це своєрідний спосіб пізнання, завдяки якому закономірності виводяться із приватних фактів. Логіка мислення розвивається від конкретного до загального. Передусім такий метод використовується при проведенні експериментів та спостережень. Тоді як дедуктивний метод формує пізнання явища чи процесу, виводячи його із загальних, а не приватних положень. Сам метод дедукції ґрунтується на загальному судженні і є прямопротилежним індукції.

На основі методу аналогії вдалося отримати знання про певні предмети чи явища на основі їх подібності іншим. Тобто – це коли знання про якийсь об'єкт переносяться на інший менш досліджений предмет, але схожий з першим за суттєвими властивостями та якостями. Завдяки аналогії вдалося уявно відтворити маловідомі наукові товариства України, використовуючи при цьому інформаційний ресурс про вже досліджувані.

¹ Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень. Конспект лекцій: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 208 с.

² Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень»... / І. М. Рассоха; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 76 с.

Невід'ємним інструментом будь-якого наукового пізнання є метод моделювання. Завдяки цьому методу нам вдалося абстрактно сконструювати модель дослідження у завершеному вигляді. Моделювання активно використовується як у теоретичному (розумові, логічні, уявні, математичні моделі), так і в емпіричному (фізичні, речові, діючі моделі) дослідженні. Моделювання вважається досить ефективним засобом прогнозування впливу зовнішніх факторів на явище, що вивчається та прийняття конкретних рішень. Модель має конструюватися дослідником таким чином, щоб операції відображали основні характеристики об'єкта дослідження (основні елементи структури, їх взаємозв'язок, функціональні параметри та ін.) важливі для вирішення мети дослідження. Безумовно, ми не маємо право говорити про повну адекватність моделі об'єкта що вивчається, ця адекватність буде відносною і стосуватиметься в основному меті поставленої дослідником.

Використання методу моделювання викликане й тим, що існують такі якості об'єкта дослідження, які не можна досягнути шляхом безпосереднього вивчення. Тому дослідники долучаються до штучного відтворення подібних явищ, у такій формі, яка зручна для спостереження та вивчення. В сучасних умовах метод моделювання набуває нових можливостей, адже завдяки спеціальним комп'ютерним програмам з'являється можливість моделювати найрізноманітніші соціальні, психологічні та педагогічні процеси.

За допомогою методу комплексного підходу вдалося поєднати різноманітні засоби історичного дослідження на загальнодержавному та регіональному рівні¹.

¹ Мокін, Б. І. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник / Б. І. Мокін, О. Б. Мокін. – Вінниця: ВНТУ, 2014. – 180 с.

Специфіка предмету дисертації актуалізує метод синхронного дослідження, який надає особливо цінні відомості для історіографії шляхом зіставлення та порівняння праць вчених у межах певного, конкретно взятого періоду, з огляду на діаметральну протилежність методологічного підґрунтя історичної реконструкції проблеми. Необхідність застосування цього методу зумовлює наявність протилежностей наукової думки щодо фінансового та політичного впливів на діяльність наукових товариств України в другій половині XIX – початку XX ст.

Застосування порівняльного методу дозволило проаналізувати подібні дані й факти в однакових історичних умовах ¹.

Залучення ретроспективного методу дало змогу розкрити історичне минуле, відобразивши характерні тенденції розвитку вітчизняної науки ².

При вивченні даної проблеми значну роль відіграв статистичний метод, завдяки якому було досліджено фінансовий стан наукових товариств. Вивчення кількісних показників та співставлення їх із загальними рисами розвитку вітчизняної науки дало змогу підбити аргументовані висновки, що спираються на достовірні документальні дані.

На основі системного підходу вдалося уникнути неупорядкованості та хаосу в розробці проблеми, а також показати цілісність об'єкту і в той же час його багатогранність. Системний підхід – система, утворена із сукупності логічних прийомів, методичних правил і принципів теоретичного дослідження, що виконує таким чином евристичну функцію в загальній системі наукового пізнання. Сукупність пізнавальних принципів системного

¹ Ковальчук В.В. Основи наукових досліджень. – К.: Слово, 2009. – 239 с.

² Попковская П.Я. Методология научных исследований. – Минск: Информ-прес, 2006. – 182 с. – С. 59-60.

підходу не має жорстких обмежень і за своєю суттю орієнтує і спрямовує певну систему двояким чином відповідно до конкретних етапів дослідження. З одного боку, його змістовні принципи сприяють виявленню обмеженості традиційних об'єктів дослідження, визначенню та реалізації нового типу завдань при новому стилі мислення. З іншого, – за допомогою категорій і принципів системного підходу відзначаються перспективи побудови нових об'єктів і предметів дослідження шляхом планування та визначення їх структурних або типологічних параметрів і властивостей. Проектування структурних і типологічних характеристик нових об'єктів сприяє розробці конструктивних комплексних програм наукового дослідження та розвитку науки ¹.

Структурно-системний метод дозволяє розглядати об'єкт зі всіма його основними особливостями як єдине ціле. Головною ціллю застосування даного підходу у розробці проблеми є міркування про те, що певне співтовариство дослідників і творення науки в конкретних колективах не складається з окремих та ізольованих явищ і процесів, а являє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємодоповнених об'єктів. Ми схилиємось до думки, що різногалузеві наукові товариства є важливою і незамінною ланкою цілісного процесу розвитку науки другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст., які і створювали спеціальне середовище для кооперації фахівців на спільній основі. Зокрема, наукові спільноти різнилися між собою програмними завданнями, науковим рівнем фахівців, своєрідністю спеціалізації, однак, попри власну окремішність вони були однією із закономірних на той час форм організації науки поряд із науковими

¹ Основы научных исследований. Учебное пособие для вузов. \ Наринян А. Р. – К., 2002. – 112 с.

школами, дослідними центрами, університетами, в середовищі яких зароджувалася наука. Все це дає підстави інтегрувати усі різногалузеві наукові об'єднання України другої половини XIX – початку XX ст. в єдине дослідження та розглянути її через призму історіографічної.

Оскільки тема дисертаційного дослідження має міждисциплінарний характер, з історіографічним орієнтиром, упровадження методів наукового пізнання із суміжних гуманітарних дисциплін стає обов'язковим. Упровадження міждисциплінарної методології в запропонованому ракурсі означає використання ідей, засобів, методів дослідження з таких подібних галузей гуманітарного знання, як наукознавство, соціологія, психологія історії. Дослідники на сучасному етапі досить часто наголошують на інтеграції гуманітарно-природничих дисциплін, через те поширеним є метод міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу.

Застосування антропологічної методології сприяє усвідомленню історичних знань не як сукупністю позасуспільних констатацій, а як результат взаємодії соціально-політичних чинників та інтелектуально-чуттєвої сфери історика. За таких умов вдається чіткіше охарактеризувати мотиваційну сторону творчості історика, а також повніше врахувати фактор соціального замовлення.

На думку вітчизняного історика О. Удода методи психоісторії є найбільш важливими для сучасної української історіографії, через тривалу ізоляцію науки від гуманістичної методології. Дослідник відмічає, що упередженість марксистської історіографії призвела до того, що з історичних досліджень були вилучені явища ментальність, національний характер, масові психічні явища, лідерство й підпорядкованість, конформізм та ін. Перелічені вище підходи мають важливе значення при розв'язанні

поставлених завдань, через те що науковий дискурс здійснюється через призму світоглядно-морального портрету науковця.

У науці чільне місце належить комунікації, обміну інформацією і контактів між ученими. Усі ці процеси зумовлюють виникнення складної «тканини соціальних відносин», що складається в ході створення і поширення наукових знань. Розвитку та формуванню відносно невеликих соціальних угруповань сприяє, перед усім, потреба в постійному науковому росі та комунікації. Зокрема, Л. Рижко розглядає науку як цілісний реальний процес діяльності певного кола людей – учених, організацій, засобів, що забезпечують поле наукової творчої діяльності.

За допомогою неокласичної моделі історичного дослідження вдалося показати, що діяльність кожного наукового товариства може претендувати на самостійний науковий пошук, який з одного боку розкриває трансформацію наукової думки на місцях, а з іншого, – показує значення відкриттів окремих товариств та учених на піднесення загального рівня розвитку вітчизняної науки в другій половині XIX – початку XX ст.

Неокласична модель історичного дослідження дозволяє в науковій багатовимірності розглянути соціальні явища, що відобразилися в тій чи іншій мірі на діяльності наукових товариств України в другій половині XIX – початку XX ст. Звіти, протоколи наукових товариств містять багаторівневу інформацію, яка висвітлює основні етапи становлення, розвитку наукових спільнот, відображає окремі аспекти загальної атмосфери не лише в товариствах а й в країні в цілому.

Дана модель наукового пізнання дозволяє відслідкувати фактори самореалізації людини в суспільстві, унікальності історичної реальності, в якій здійснювалися наукові відкриття, зароджувалися їх результати у

відповідь на запити суспільства. Під кутом зору неокласичної моделі історичного пізнання структурно побудовані другий та треті розділи дисертаційного дослідження.

Узагальнюючи теоретико-методологічні основи наукового пізнання вартими уваги є міркування французького філософа Ролана Барта, який відмічав: «Немає нічого дивного в тому, що час від часу в певній країні виникає прагнення звернутися до фактів власного минулого й описати їх за того, аби зрозуміти, що з ними можна зробити сьогодні: такі процедури переоцінки є, повинні бути систематизованими»¹. Саме тому, на основі «методологічного плюралізму» нами здійснена переоцінка раніше усталених наукових поглядів на сонові використання сучасних моделей історичного дослідження які сприяють глибокому і всебічному вивченню означеної проблеми. Методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, наступності тощо. У праці використані методи джерелознавчого аналізу і синтезу, класифікації, а також проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та інші.

В процесі дослідження були застосовані принципи цілісності й системності, висвітлюючи діяльність наукових товариств України в умовах суспільно-політичних трансформацій другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. Використання теоретико-методологічного інструментарію в розробці проблеми дозволило комплексно дослідити тему дисертаційного дослідження.

¹ Ціборовський О.М. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні: монографія / О.М. Ціборовський. – К.: Факт, 2010. – 430 с.

Висновки до 1 розділу:

Отже, історіографія історії наукових товариств України в умовах суспільно-політичних трансформацій II половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. репрезентована широким колом праць, які вирізняються теоретико-методологічним рівнем, власною рефлексією дослідників, засобами і методами дослідження накопиченого матеріалу, структурою пізнавальної діяльності і т.д. Дослідницьку проблематику проаналізовано за трьома умовними історіографічними періодами: імперський (друга половина XIX – початок XX ст.), радянський (1920-1990 рр.) та сучасний (з 1991 р.). Така періодизація зумовлена передусім суспільно-політичними трансформаціями, а також особливостями методології дослідження, обсягом накопиченого матеріалу, насиченістю його фактами, можливостями використання джерельної бази та глибиною розробки різних аспектів проблеми. Досліджено політичні та економічні чинники впливу на діяльність наукових товариств України другої половини XIX – 20-30-х рр. XX ст.

Огляд джерельної бази здійснено, завдяки розподілу її на декілька груп за типово-видовими критеріями. До першої групи віднесені документальні джерела (архівні, звітні). Другу групу джерел склали періодичні видання: газети, журнали, листівки тощо. Дана група джерел найчисельніша. Важливу групу історіографічних джерел склали підручники, монографії, навчальні посібники. Вони представлені колективними й індивідуальними працями, де увага акцентується на діяльності наукових товариств, ролі наукової інтелігенції в розбудові вітчизняної науки. Окрема група історіографічних джерел охоплює широке коло дисертацій. Величезний масив належить збірникам тематичних наукових статей та матеріалам наукових конференцій, симпозіумів, читань, у яких відображена контroversійність поглядів та

масштаби наукової полеміки навколо окремих проблем діяльності товариств. Остання група джерел репрезентована електронними інформаційними ресурсами.

Дана диференціація зумовлена передусім міждисциплінарним характером наукової праці, а саме на межі історії науки й техніки, історії економічних учень та історіографії.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, логічності, системності та наукової об'єктивності в підходах до вивчення явищ минулого на основі комплексного використання наявної джерельної бази. Огляд історіографії здійснено за хронологічним і структурно-тематичним науковими принципами. Використано нові теоретико-методологічні розробки сучасної української історичної науки, яка базується на власній рефлексії дослідників, їх творчому підході до вивчення минулого під кутом зору нових ідей, методик і концепцій.

II Розділ.

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ОЦІНКАХ УЧЕНИХ СТАРОЇ І НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ

2.1. Становлення та діяльність наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. в історіографічному дискурсі.

Незламне прагнення українського народу до здобуття незалежності в 1991 р. було виражено та закріплено відповідним актом, який вписав до політичної карти світу Українську державу. З цього моменту в Україні розпочався новий етап державотворчих процесів у контексті переосмислення базових цінностей світової демократії. Однак, довгий час перебуваючи з-поміж комуністичних устоїв радянського суспільства, українці були позбавлені права та можливості самовираження. Найбільш болісно цей етап переживала наукова інтелігенція, адже не мала змоги вільно без будь-яких догматів і цензури займатись науково-дослідною діяльністю. Написана в умовах української бездержавності вітчизняна історична література викликає сумніви, передусім з точки зору її об'єктивізму та формує потребу щодо ґрунтовного дослідження та переосмислення історіографії дорадянських і радянських часів. У цьому контексті нашої уваги заслуговують праці, які в певною мірою присвячені вітчизняній інтелігенції та науковим товариствам другої половини XIX – початку XX століття.

Актуалізація обраної нами проблематики передусім зумовлена тим, що наукові товариства в умовах авторитарних, тоталітарних часів української бездержавності зберегли власну самобутність і часткову незалежність від державної запланованості в науці. Варто зауважити, що представниками

наукових осередків у різні історичні періоди були видатні науковці – Михайло Грушевський, Володимир Вернадський, Дмитро Яворницький та ін.

Історіографія проблеми в контексті становлення та діяльності наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. відображена у працях таких вітчизняних та зарубіжних дослідників: Д. Александрова ¹, Д. Бублик ², В. Вернадський ³, Л. Депенчук ⁴, Г. Додонова ⁵, О. Драна ⁶, Т. Коржихіна ⁷, В. Лоскутова ¹, Н. Полонської-Василенко ², А. Портнов ³, В. Савчук ^{4, 5, 6, 7}, Н. Самойленко ⁸, І. Стрижова ⁹ та ін.

¹ Александрова Д. Опыт путеводаителя по неизведанной земле. Предварительный очерк социальной истории советской науки (1917-1950-е годы). ВИЕТ. 1989. № 4. С. 67–79.

² Бублик Д. Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей. Актуальні проблеми. 2011. Вип. 14. С. 183–189.

³ Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917–1921 гг. Наука и ее работники. 1921. № 3–4. С. 3–12.

⁴ Депенчук Л. Научные общества и научная общественность: организация и функции. 2-я конф. по социальной истории науки. М., 1990

⁵ Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. Наукові виклади (історія України). 2011. Вип. 4. С. 25–29.

⁶ Драна О. Наукові товариства Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. 1993. URL: <http://museum.dp.ua/article0316.html>.

⁷ Коржихина Т. История добровольных обществ и союзов СССР. Вопросы истории. 1981. № 3. С. 17–23.

Упродовж довгого часу більшість наукової історичної літератури була доступна для вивчення лише плановим, централізованим, державним науковим установам (Академія наук, університети, інститути тощо).

¹ Лоскутова В. Любители и профессионалы: естествознание в российской провинции второй половины XIX – начала XX в. ВІЕТ. 2011. № 2. С. 45–66.

² Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1992. Т. 2. С. 382–383.

³ Портнов А. Історія істориків (обличчя й образи української історіографії XX століття). Київ, 2011. 255 с.

⁴ Савчук В. Историко-научный анализ деятельности естественных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дисс. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук: 7.00.01. Днепропетровск, 1996. 456 с.

⁵ Савчук В. Естественные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск, 1994. 232 с.

⁶ Савчук В. Научные общества и культурная революция на Украине (1917–1931). Социальная история отечественной науки и техники ВІЕТ. 1995. № 1. С. 81–91.

⁷ Савчук В. Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи. С. 259–267.

⁸ Самойленко Н. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 376–380.

⁹ Стрижова І. Роль наукових товариств у збереженні історико-культурних цінностей (на матеріалах Півдня України). 2006. URL: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-06/218-226.pdf>.

Водночас поза увагою залишилися ті наукові організації, які перебували частково осторонь державницьких програм і плановості. Такими осередками були наукові товариства, яким властива значна самостійність у їх діяльності та демократизм в управлінні. За таких обставин вони для держави визначались як неперспективні й такі, що не відіграють значну роль в загальній структурі організації науки. Подібна ситуація була викликана насамперед специфікою державних органів та її ідеологією, яка виключала будь-яку самоврядність. Очевидно, що саме ці чинники вплинули на недостатню вивченість такого типу наукових осередків тогочасності.

Власні міркування щодо ролі наукових товариств у системі державних надбудов висловлюють Д. Александрова і Н. Кременцова, акцентуючи на тому, що «в історико-наукових дослідженнях радянського часу, як правило, розглядається історія великих наукових установ, академічних і відомчих інститутів. Причому в тіні залишаються історія розвитку вишівської науки і діяльність наукових товариств. Однак саме вишівська наука і наукові товариства виявилися менше втягнутими у процес одержавлення. Почесна роль в організації опору монополістичним устремлінням в радянській науці належить деяким науковим товариствам. Відносна організаційна та фінансова незалежність, демократичність виборів керівництва забезпечили збереження в них нормального наукового етосу»¹.

На недостатній вивченості наукових об'єднань ще у 1981 р. наголошувала Т. Коржихіна: «наявна нині література побудована переважно на матеріалах загальносоюзних або московських і ленінградських товариств,

¹ Александрова Д. Опыт путеоводителя по неизведанной земле. Предварительный очерк социальной истории советской науки (1917–1950-е годы). ВИЕТ. 1989. № 4. С. 67–79.

і лише зрідка в окремих випадках зустрічається джерело, покликане відігравати ілюстративну роль для підтвердження загальних рис розвитку»¹.

Спираючись на вищенаведені думки, стає зрозумілою нечисленність літератури про наукові товариства України в радянській історіографії, яка викликана передусім плановими підходами більшовизму в науці. Водночас відомий український історик Н. Полонська-Василенко ще в 1976 р. звернула увагу на важливість дослідження діяльності наукових товариств України в післяреформаційний період: «...результатом їхньої діяльності залишились сотні томів різних видань... Заслуги цих товариств перед українським народом є колосальними»².

Відомий на весь світ український філософ, природознавець В. Вернадський зазначав: «Однією з форм організації наукової роботи й головним шляхом проникнення її в загальнолюдську культуру були університети та інститути, що становили систему державних наукових і навчальних закладів». Перебуваючи в Криму в революційні часи початку ХХ ст., В. Вернадський неодноразово звертав увагу науковців на важливість діяльності наукових товариств як загальнодержавної системи наукової царини країни³. На думку дослідника, наукові організації, зокрема товариства, пожвавлюють динаміку розвитку вітчизняної науки та сприяють її різноманітності.

¹ Коржихина Т. История добровольных обществ и союзов СССР. Вопросы истории. 1981. № 3. С. 17–23.

² Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1992. Т. 2. С. 382–383.

³ Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917–1921 гг. Наука и ее работники. 1921. № 3–4. С. 3–12.

За останнє двадцятиліття з'явилися дослідницькі праці, які репрезентативно відтворюють діяльність наукових товариств у XIX столітті. До них варто зарахувати наукові праці сучасних вчених – І. Стрижову¹ та Д. Бублик². Остання у власному дослідженні «Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей» вказала на те, що XIX ст. увійшло в історію України як період національно-культурного відродження, а тому саме в цей час виникла необхідність щодо створення наукових осередків на регіональному рівні на всій території країни. Саме ці тенденції стимулювали виникнення та поширення наукових товариств у Російській імперії, до складу якої входила тоді й Україна. Проте діяльність наукових товариств не могла бути успішною, з огляду на низку причин, які стали на заваді їхньому розвитку.

В українській історіографії побутують різні думки стосовно причин, які гальмували розвиток наукових товариств. Важливими для нас стали міркування Г. Додонової, яка серед негативних впливів на розвиток науки в Російській імперії, насамперед визначила намагання державних чиновників підпорядкувати науковий розвиток політичним інтересам імперії. Г. Додонова вказувала: «...уряд дбав передусім не про результативність діяльності наукових установ, а про її відповідність завданням керівних кіл.

¹ Стрижова І. Роль наукових товариств у збереженні історико-культурних цінностей (на матеріалах Півдня України). 2006. URL:: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-06/218-226.pdf>.

² Бублик Д. Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей. Актуальні проблеми. 2011. Вип. 14. С. 183–189.

Вільний розвиток різних галузей науки, автономія університетів і наукових закладів були небажаними для імперської еліти»¹. Такі умови наукової роботи в університетах не могли задовольнити провідних науковців. «Жорстка регламентація досліджень, незадовільне матеріальне забезпечення перешкоджали творчій ініціативі науковців. Тому вчені намагалися вести самостійні дослідження за межами університетів і державних установ. Найбільш плідною та цілком легальною змогою була діяльність в наукових товариствах, які перебували під меншим державним контролем» – зазначала Г. Додонова².

Отже, головною причиною, що гальмувала розвиток наукових організацій на території України в складі Російської імперії в пореформений період була політика держави на засадах жорсткого управлінського контролю з метою використання науки і техніки задля зміцнення імперських структур. За таких несприятливих для науки обставин виникла потреба у створенні наукових товариств, у середовищі яких дослідники самостійно визначали пріоритетність власних наукових пошуків.

Новим етапом в історії української науки стали 60-ті рр. XIX століття. Для цього історичного періоду передусім характерним є значне пробудження суспільної свідомості в царській Росії. Так, О. Драна, досліджуючи наукові товариства Катеринославщини XIX–XX ст., зазначає: «...наукові товариства

¹ Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. Наукові виклади (історія України). 2011. Вип. 4. С. 25.

² Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. Наукові виклади (історія України). 2011. Вип. 4. С. 26.

в Російській імперії виникли ще за часів кріпосництва. Однак як форма організації науки найяскравіше виявили себе в пореформену епоху. У цей час актуалізувався процес конструювання мережі й структури наукових центрів, державної та позадержавної системи формування наукового потенціалу країни»¹. Такої ж думки дотримується і російський історик В. Лоскутова, вказуючи на важливість реформ 1860-х рр., які сприяли поширенню наукових організацій в імперії. Зокрема, з-поміж інших на нашу увагу заслуговує реформа вищої освіти 1863 р., основою якої був «Університетський статут». Цьому нормативному документу присвячена праця Ю. Конюшенко «Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX століття», в якій автор, вказує на те, що вищим навчальним закладам, з дозволу міністра народної освіти Російської імперії, надавали можливість створювати наукові товариства. Про це було зазначено в статутних матеріалах «для вдосконалення загальними зусиллями будь-якої визначеної частини науки і для обговорення засобів підняття їх рівня в університетах»².

¹ Драна О. Наукові товариства Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. 1993. URL: <http://museum.dp.ua/article0316.html>.

² Конюшенко Ю. А. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст. 16 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. Харків, 2010. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111>

Іншим, не менш важливим чинником, що вплинув на розширення мережі товариств в Україні, на думку історика Н. Самойленко ¹, є розвиток капіталістичних відносин. Після скасування кріпосного права, передусім аграрії, для поліпшення ведення сільського господарства почали інвестувати кошти в наукові товариства, які розробляли нові підходи та технології в аграрному секторі.

Важливу роль в становленні наукових товариств, на думку С. Рудої, Ю. Хмарського, С. Хорошевої ² відіграв Перший Всеросійський з'їзд природознавців (4 січня 1868 р.). Під час цього заходу, виступаючи на засіданні секції зоології, професор К. Ф. Кесслер запропонував заснувати природознавчі товариства при кожному університеті імперії.

Проте визначальна роль, на думку Ю. Павленко ³, належала імператору Олександру II, який 22 лютого 1868 р. дав офіційний дозвіл на заснування товариств при Петербурзькому, Київському, Казанському, Харківському та Новоросійському університетах.

¹ Самойленко Н. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 376–380.

² Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в останні десятиліття його існування (1901–1920). Південна Україна XVIII–XIX ст.: зап. наук.-дослід. лаб. історії Півд. України Запоріж. Держ. ун-ту. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 230–239.

³ Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури. Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. Київ, 2001. 420 с.

З'ясувавши наукову полеміку стосовно значущості, причин і передумов виникнення наукових товариств у період панування Російської імперії на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. варто науково обґрунтувати понятійну базу з цього питання. В Україні термін «наукове товариство» використовують в науковій літературі в ширшому сенсі, на відміну від Заходу, де розрізняють суто фахові товариства і товариства популяризації науки. У цьому контексті показовим є визначення, подане в Енциклопедії українознавства. «Наукові товариства – об'єднання вчених, фахівців і осіб, зацікавлених в розвитку окремих ділянок науки з метою організації наукових дослідів, публікації наукових праць та поширення наукових знань серед населення»¹.

Загалом товариства стали своєрідним осередком демократичної науки тих часів. Причиною цього є те, що їх функціональним підґрунтям був принцип автономії, який надавав їм право самостійно обирати тему наукових розвідок і власне управління, що значно полегшувало способи використання досягнень науки. За таких обставин члени товариства самостійно розглядали і затверджували програми досліджень у секціях, комісіях, відали фінансуванням, видавничою діяльністю тощо. Варто зазначити, що товариства дотримувались також принципу колективної праці вчених під час розв'язання наукових проблем, що сприяло формуванню кваліфікованого співтовариства і наукових шкіл. Автономність роботи наукових осередків сприяла акумуляції знань з різних галузей науки та поживлявала обмін науковою інформацією як у межах України, так і з закордонними установами. Значне місце в діяльності товариств належало просвітництву, що

¹ Изборник. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). Париж, Нью-Йорк, 1966. Т. 5. С. 1706–1717.

виявлялась в читанні публічних лекцій, які прискорювали поширення відомостей про останні досягнення в науці.

Загалом у середині XIX ст. виникло досить багато наукових товариств. Насамперед це було пов'язано з подальшою спеціалізацією науки та необхідністю наукового спілкування. Серед головних наукових напрямів діяльності товариств була їх гуманітарна, технічна^{1, 2} і природнича^{3, 4} спеціалізація. Головною комунікативною формою їх діяльності були організація та проведення міжнародних конференцій або конгресів. Завдяки цьому про їхню діяльність дізнавалися в усьому світі, адже учасниками цих заходів були не лише представники різних регіонів імперії, а й близького і далекого зарубіжжя.

¹ Руда С. П. Наукові товариства – організатори перших морських та прісноводних біологічних станцій в Україні. Праці Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Студії з поля української науки і техніки. Львів, 2004. Т. 13. С. 74–89.

² Звонкова Г. Л. Наукові та технічні товариства Харкова в XIX – на початку XX ст. Нарис з історії природознавства і техніки. Київ, 2002. № 44. С. 155–164.

³ Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 112–119.

⁴ Наукові товариства – феномен просвітництва і культури / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. Київ, 2001. С. 374–391.

Отже, проаналізувавши історичну літературу про наукові товариства України другої половини XIX – початку XX ст. ми дійшли таких висновків.

Першими науковцями, які у своїх дослідженнях певною мірою згадували про наукові товариства України були Т. Коржихіна та Н. Полонська-Василенко. Дослідники наголошували на важливості товариств у розвитку вітчизняної науки та вказували на недостатню увагу з боку держави до їхньої діяльності.

У розробленні проблеми важливими стали праці Д. Александрової, Д. Бублик, В. Вернадського, О. Драної, Н. Кременцової, І. Стрижової та ін., завдяки яким ми отримали змогу визначити передумови виникнення та поширення на теренах України наукових товариств у згаданий вище період. Науковці зазначають, що саме проблеми, які спіткали Російську імперію на початку XIX ст. (поразка у Кримській війні 1853–1856 рр., відставання від країн Заходу в розвитку) підштовхнули уряд країни до провадження низки реформ, серед яких нашої уваги заслуговують земська, селянська, а також реформа вищої освіти. Усі вони певним чином пожвавили розвиток вітчизняної науки, актуалізувавши її в умовах перших виявів капіталізму в імперії. Через те, наукові товариства, як незалежні наукові організації, відтоді стали своєрідними центрами ідей та інновацій.

Досить важливою в контексті обраної проблематики є міркування науковця Г. Додонової, з приводу причин, які стали на заваді стрімкому розвитку наукових товариств. До таких, на думку дослідниці, варто зарахувати прагнення державних чиновників підпорядкувати науковий розвиток політичним інтересам імперії. Саме бажання чиновників тримати під контролем наукову діяльність усіх освітніх організацій країни, зокрема і

товариств, призвело до згорання значної кількості наукових розробок і подекуди припинення діяльності самих товариств.

Завдяки енциклопедичній та історичній літературі вдалося обґрунтувати саме поняття «наукове товариство», а також визначити його головні особливості в організації науки. Зокрема важливе місце належить демократизму у виборі теми досліджень та колегіальності в управлінні.

2.2. Дослідження фінансово-правового становища університетських наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст.

Друга половина XIX ст. в історії Російської імперії була багата на кількісні та якісні перетворення, основою яких стали державні реформи. Україна як складова імперії стала центром реформаторських процесів. Зміни в суспільстві, на думку С. Рождественського ¹, передусім були викликані необхідністю модернізації держави в усіх галузях, що актуалізувалася після поразки в Кримській війні (1853–1856), а також розвитком капіталізму, який зумовив скасування кріпосного права. У багатьох галузях зростає потреба у кваліфікованих спеціалістах, людях інтелектуальної праці. Таким чином, О. Соболева зазначає ², що проникнення і поширення капіталістичних устоїв у Російській імперії викликало потребу в науковій інтелігенції. Через те, саме в цей час відкрилися нові та на повну запрацювали вже діючі університети. Однак жорсткий державний контроль та примусова запланованість в науці сприяли пошуку вченими нових осередків для самореалізації. Ними стали наукові товариства, які практично не залежали від державного фінансування і самостійно планували тематику досліджень.

У контексті окресленої проблематики чільне місце належить працям, які відображають фінансово-правовий аспект діяльності наукових товариств

¹ Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902). СПб., 1902. 786 с.

² Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград, 1983. 160 с.

другої половини XIX – початку XX ст. в умовах панування Російської імперії на території України. Варто відзначити наукові доробки таких істориків як: В. Бакіров ¹, Н. Булик ², П. Вівчарик ³, О. Добржанський ⁴, Є. Дорош ⁵, Н. Кушлаково ⁶, К. Левицький ⁷, І. Левченко ¹, А. Нарадько ², В. Пашук ³,

¹ Бакіров В. Н, Духопельников В. М. , Зайцев Б. П. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. Харків, 2004. 750 с.

² Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки. Археологічні дослідження львівського університету. 2008. Вип. 11. С. 209–237.

³ Вівчарик П. Роль і місце Степана Качали у заснуванні та діяльності Товариства «Просвіта». Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Вип. 1. Ч. 2. 2013. 186 с.

⁴ Добржанський О. Культурно-освітні товариства і українське національне відродження на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Добржанський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – Вип. 19. – С. 507–510.

⁵ Дорош Є., Слюзар В. Родина Качалів в історії Галичини. Тернопіль, 2010. 160 с.

⁶ Кушлакова Н. Інженери-архітектори польського походження в харківському відділенні імператорського російського технічного товариства. Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв, 2009. Вип. 3. 158 с.

⁷ Левицький К. Первісна організація українських правників у Львові. Ювілейний Альманах Союзу українських адвокатів. Львів, 1934. С. 9–12.

С. Перський ⁴, С. Середонин ⁵, А. Степанський ⁶, С. Руда ⁷, Л. Шологон ⁸ та ін.

Наукові товариства в Російській імперії сформувались ще в кріпосницьку епоху. Так, Д. Багалій у праці «Опыт истории Харьковского университета» («Досвід історії Харківського університету») зазначає, що за Університетським статутом 1804 р. була передбачена організація наукових

¹ Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки з української історії. 2013. Вип. 34.

² Нарядько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 209 с.

³ Пашук В. Просвітницькі ідеї Степана Качали. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. № 19. С. 345–380.

⁴ Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта». Львів, 1932. 268 с.

⁵ Середонин С. Исторический обзор деятельности Комитета министров. СПб., 1902. Т. 2. 366 с.

⁶ Степанский А. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в. – февраль 1917 г.). Археографический ежегодник за 1978 год. М., 1979. С. 69–80.

⁷ Руда С. З'їзди природознавців і лікарів: внесок у консолідацію наукової еліти. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). Київ, 2000. С. 127–134.

⁸ Шологон Л. Звіти про діяльність громадських організацій Галичини як джерело з історії національно-культурного руху українців краю другої половини XIX – початку XX ст. Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 4. С. 37–45.

спільнот на базі вищих навчальних закладів. «До особливих досягнень університету варто зарахувати створення наукових товариств, які займаються як дослідженням словесності російської і давньої так і поширенням гуманітарних і точних наук, базованих на достовірних фактах»¹. У статуті також наголошено: «Заснування наукового товариства при Імператорському Харківському університеті має на меті поширення наук і знань як через наукові пошуки, так і на основі видавництва суспільно корисних творів»². Перше наукове товариство при університеті на теренах України було утворено в 1813 р., однак проіснувало не довго, лише до 1829 року. Проте воно відіграло значну роль в розвитку вітчизняної науки, започаткувавши традицію діяльності наукових організацій.

На теренах України у першій половині XIX ст. загалом функціонувало декілька наукових товариств^{3, 4}: Одеське товариство історії й старовини (1839), Київське медичне товариство (1840), Одеське медичне товариство (1849)⁵. Завдяки плідній науково-дослідній діяльності ці наукові установи зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки. З огляду на

¹ Багале́й Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харків, 1893–1898. Т. 1. 1204 с.

² Там само.

³ Степанский А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России. М., 1987. 345 с.

⁴ Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. Археографический ежегодник за 1974 г. М., 1975. С. 38–55.

⁵ Иванов Е. И. Общество наук при Харьковском университете (1812–1829 гг.). Харьков, 1911. 32 с.

вільний стиль їх внутрішньої організації, стали праобразом демократичності в науці ^{1, 2}. Значна кількість товариств функціонувала при університетах. Зокрема, при Київському університеті налічувалося десять наукових товариств ³, при Харківському – вісім, а при Новоросійському чотири. Важливою для розвитку технічних знань в Україні була наявність розгалуженої мережі осередків Російського технічного товариства у різних містах (Київ, Харків, Одеса та ін.).

Пореформений період став ще більш успішним етапом розвитку та діяльності наукових товариств України. Так, Ю. Конюшенко у праці «Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст.» ⁴ вказує на причину поживлення діяльності наукових товариств у другій половині XIX століття. Автор аналізує реформу

¹ Осин В. Научные сообщества в эпоху большой науки: рационализация центробежных сил в социальных науках. Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2009. Вип. 4. С. 89–124.

² Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення Історіографії. Бібліографія. Хмельницький, 1995. 255 с.

³ Буздуган Я. Правові форми та принципи благодійної діяльності як джерела фінансового забезпечення соціально-культурної сфери в Україні. Віче. 2011. Вип. 8. URL: <http://www.viche.info/journal/2515/>.

⁴ Конюшенко Ю. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст. XVI Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. Харків, 2010. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111>.

вищої школи 1863 р., основою якої був університетський статут. Завдяки ухваленню відповідного нормативного документа наукові товариства юридично закріпили свою діяльність, що забезпечило відповідні умови для їх функціонування. Також юридична складова документа чітко регламентувала їх внутрішню організацію, сферу діяльності та дещо обмежила вплив державних органів. Варто акцентувати на окремих частинах статуту, які сприяли розвитку науки в університетах. Так, вищі навчальні заклади мали змогу (з дозволу Міністерства народної освіти Російської імперії) засновувати наукові товариства: «для вдосконалення загальними зусиллями будь-якої визначеної частини науки і для обговорення засобів підвищення їх рівня в університетах»¹. До того ж, документ містив такі важливі положення: «До особливої переваги університету зараховано, – зазначалось у параграфі 9, – складання в ньому вчених спільнот, які вправляються в словесності російській та древній, а також займаються поширенням науково-дослідних і точних, заснованих на достовірних началах»². Наявність цього пункту в розділі про способи розвитку наукової діяльності університетів якісно поліпшувала діяльність наукових установ і створювала підґрунтя для їх подальшого розвитку.

Важливість і необхідність функціонування наукових товариств у Російській імперії було підкреслено рішенням I Всеросійського з'їзду

¹ Коваленко О. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): тези доповідей. Чернігів – Ніжин, 1988. С. 98.

² Полное собрание Законов Российской империи. 2-е изд. СПб., 1850–1880. Т. 25–55. Т. 2. Стб. 585–587, Т. 38. Отд. 1. № 39752.

природознавців (грудень 1867 – січень 1868 рр.) та імператорським указом від 22 лютого 1868 р., завдяки чому товариства офіційно визнавали на державницькому рівні.

Одним із факторів пожвавлення діяльності наукових товариств стала можливість їх функціонування на базі вищих навчальних закладів імперії. Найперше розглянемо діяльність товариств при Київському університеті на основі дослідження І. Іванова «Освітня політика»¹. Автор праці інформує про значну кількість природничо-наукових товариств при Київському університеті: Товариство дослідників природи (1869), Історичне товариство Нестора Літописця (засноване у 1873 р., а при університеті почало діяти з 1874 р.), Акушерсько-гінекологічне товариство (засноване у 1885 р., а при університеті почало працювати з 1889 р.), Фізико-математичне (1890), Фізико-медичне (1896), Психіатричне (1897), Сифілідологічне і Дерматологічне (1900) товариства.

Історичну реконструкцію діяльності наукових товариств при Харківському та Новоросійському університетах здійснила Г. Додонова². Зокрема, серед наукових товариств Харківського університету автор виокремила Товариство дослідників природи (1869) та Харківське історико-філологічне товариство (1869). Щодо Новоросійського університету, то дослідниця звертає увагу на Товариство природознавців (1870), яке займалось серйозною науковою та популяризаторською діяльністю³.

¹ Іванюк І. Освітня політика: навч. посіб. Київ, 2006. 226 с.

² Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. Мандрівець. 2011. № 4. С. 25–29.

³ Багалеї Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1893–1898. Т. 1. 1204 с.

Грунтовним науковим дослідженням є монографія І. Демуз¹. Дослідження містить важливі відомості про функціонування в межах України розгалуженої мережі наукових товариств, утворених в другій половині XIX століття. Завдяки доробку науковця відомими стали такі наукові спільноти: Харківське товариство дослідників природи², Новоросійське товариство природознавців^{3, 4}, Київське товариство природознавців (Н. В. Бобрецький)⁵, Миколаївське товариство аматорів природи, Товариство дослідників Волині, Товариство подільських природознавців і любителів природи, Полтавське товариство природознавців⁶, Катеринославське наукове

¹ Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія. Переяслав-Хмельницький, 2014. 681 с.

² Коцур Н. І. Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Ізмаїл, 2011. Вип. 30. С. 95–104.

³ Барбарич А. И., Погребняк И. И. Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110- летию со дня организации: 1869–1979). 1979. Т. 64. № 10. С. 1490–1496.

⁴ Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870–1925). Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. 1912. С. I–XLVII.

⁵ Барбарич А. И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники. К 100-летию со дня организации. 1869–1969. Ботанический журнал. 1970. Т. 55. № 4. С. 583–591.

⁶ Нагаєвич В. Полтавське товариство сільського господарства і його вплив на розвиток тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.). IX конференція

товариство, Бессарабське товариство природодослідників і любителів природознавства, Кримсько-Кавказький гірський клуб (м. Одеса), Кримське товариство природознавців і любителів природи (м. Сімферополь), Київське орнітологічне товариство імені К. Ф. Кесслера (С. М. Булах) ¹, Хортицьке товариство охоронців природи, українські відділення (Київське, Миколаївське, Полтавське) Російського товариства опіки тваринами тощо.

Особлива роль в розвитку технічних, фізико-математичних^{2, 3} і природничих знань належить товариствам, які популяризували науку завдяки організації численних науково-практичних конференцій, учасниками яких були представники далекого і близького зарубіжжя. З-поміж інших нашої уваги заслуговують Харківське (1863), Київське (1899) та Одеське (1870)

молодих істориків освіти, науки і техніки України: Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). Київ, 2004. С. 92–94.

¹ Коцур Н. І. Наукове товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 26. С. 313–324.

² Демуз І. Математичні та хімічні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: радянський досвід історіографічних напрацювань. Наукові записки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 17. С. 207–212.

³ Демуз І. Фізичні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: досвід студіювання проблеми. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 231–237.

природничі товариства ¹. Перше математичне товариство було утворене на базі Харківського університету в 1879 році ². У 1890 р. при Київському університеті виникло фізико-математичне товариство, діяльність якого була репрезентованою друкованими працями «Звіти» і «Протоколи» ³. Наприкінці 1860-х рр. було засновано Київське відділення Російського технічного товариства, яке відіграло важливу роль у створенні Київського політехнічного інституту. У цьому контексті варто зауважити, що саме розвиток капіталістичних відносин в країні поживав диференціацію природничих та фізико-математичних наук. Так, упродовж XVIII–XIX ст. сформувалась низка нових вузькоспеціалізованих самостійних наук – механіка, математика, фізика, хімія тощо.

Здійснюючи аналіз створення наукових товариств при університетах варто відмітити працю О. Войно-Даньчишиної «Правове регулювання учбово-освітньої діяльності юридичних факультетів в університетах українських губерній Росії в другій половині XIX ст.» ⁴, де автор зазначає, що

¹ Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 376–380.

² Ахизер Н. И. Харьковское математическое общество. Ученые записки Харьковского университета. Т. 65. Харьков, 1956. С. 31–39.

³ Белый Б. Н. О педагогической деятельности Киевского физико-математического общества. Сборник научных работ профессорско-преподавательского состава и аспирантов Киевского торгово-экономического института. 1971. Вип. 9. С. 70–79.

⁴ Войно-Даньчишина О. Правове регулювання учбово-освітньої діяльності юридичних факультетів в університетах українських губерній Росії в другій

у 1899 р. Міністерство народної освіти підняло питання про поживлення спілкування між професорами різних спеціальностей. Завдяки цьому при Харківському університеті на базі юридичного факультету були засновані наукові товариства. Їх головним завданням було розширення в слухачів знань з економічних, кримінальних і цивільних аспектів юридичної науки ¹.

В останні роки XIX – початку XX ст. було засновано багато наукових товариств як гуманітарного, технічного так і природничого спрямувань. Гуманітарні товариства диференціювали діяльність за такими напрямками: історичний, археографічний, воєнно-меморіальний, краєзнавчий, церковно-археологічний, літературно-філологічний, архітектурний тощо. Серед них відомими стали такі товариства: Церковно-археологічне, засноване при Київській Духовній академії (1872) ², Історичне товариство Нестора Літописця (1873–1932), утворене В. Базилевичем при Київському університеті ³, ⁴, Історико-філологічне – Харківський університет (1877–половині XIX ст. Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2006. Вип. 32. С. 182–189.

¹ Коваленко О. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): тези доповідей. Чернігів – Ніжин, 1988. С. 98.

² Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. Київська старовина. 1995. № 1. С. 82–89.

³ Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919–1921 гг.). Русский исторический журнал. 1922. Кн. 8. С. 327–329.

⁴ Дашкевич Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. Київ, 1899. 99 с.

1919), Історико-філологічне – Одеський університет (1889–1917), Історико-філологічне – Ніжинський історико-філологічний інститут (1894–1920)^{1, 2}. Ці та інші товариства стали відомими завдяки плідній науковій діяльності вітчизняних дослідників, серед яких В. Базилович, Ф. Брун, А. Ветухов, О. Гречишкіна, Н. Дашкевич, І. Демуз, М. Колесник, Ю. Конюшенко, О. Кошель, К. Крайній, І. Кревецький, О. Нагірняк, В. Назаренко, Е. Редин та ін.

Створення історичних наукових товариств³ було пов'язане з утвердженням наприкінці XVIII ст. на академічному рівні статусу історичних праць. Згідно з новими правилами науково-дослідної діяльності, історичні знання потребували розгалуженої мережі архівів істориків. Так, серед головних завдань, які ставили перед собою вчені були: дослідження проблем регіонального чи предметно-дисциплінарного вимірів, спільно розроблених науковою спільнотою; архівна евристика, структурно-системне впорядкування архівів, бібліотек і музеїв, публікація архівних джерел; проведення польових археологічних та етнографічних, статистичних,

¹ До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства (25–27 травня 1994 р.). Ніжин, 1994. 111 с.

² Коваленко О. Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. – Чернігів – Ніжин, 1988. Вип. II. С. 97–100.

³ Колесник М. П. Внесок науково-історичних товариств Лівобережної України у розвиток вітчизняного слов'янознавства (70-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.). Київська старовина. 2004. № 1. С. 97–104.

економічних, географічних і демографічних досліджень; фахова підготовка професійних науковців-істориків завдяки їх участі в семінарах, засіданнях у межах наукових товариств, а також залучення молодих дослідників до участі в науково-дослідних проектах; популяризація історичних знань.

Діяльність наукових товариств активно продовжувалась і на початку ХХ століття. Висловлюючись щодо наукової діяльності в Криму під час революційних подій 1917 р., які охопили всю Російську імперію, В. Вернадський зазначив: «Наукове життя в Криму в 1917–1921 рр. йшло безперервно і часом за сприятливих умов набувало інтенсивності, небувалої в історії краю»¹. Науковець також відмічав, що «жодна зі старих наукових установ Сімферополя за цей час не занепала»².

Оскільки наукові товариства здійснювали значну науково-дослідну та культурно-освітню діяльність – обговорення актуальних тем досліджень, публікація фахових часописів і окремих наукових видань, присудження премій у конкретній галузі, здійснення закордонних відряджень, то їхня діяльність потребувала значних фінансових витрат. Тому товариства, які були самостійними науковими і громадськими осередками, могли розраховувати лише на поодинокі субсидіарність від держави та підтримку з боку університетів. Їх основним фінансовим джерелом на той залишались членські внески, платниками яких виступали самі члени товариств.

Фінансове становище наукових осередків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії по-різному відображено у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. З огляду на здійснений аналіз

¹ Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917–1921 гг. Наука и ее работники. 1921. № 3–4. С. 3–12.

² Там само.

історичної літератури з обраної проблеми, підходи вчених переважно відрізняються щодо питання фінансової підтримки наукових товариств з боку держави. На думку історика Ю. Павленка, товариства мали кошти від держави на розвиток власних наукових проєктів та інформує про те, що після схвалення імператором Олександром II, 22 лютого 1868 р. дозволу на заснування товариств при Петербурзькому, Київському, Казанському, Харківському та Новоросійському університетах, державна рада виділила кожному університетському товариству щорічну казенну дотацію на суму 2500 крб.¹.

Іншим джерелом, де наявні відомості про державну підтримку у видавничій діяльності товариств є праця М. Сумцова «Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 академическом году» («Звіт про діяльність Харківського історико-філологічного товариства в 1893/94 академічному році»). У ньому автор повідомляє про звернення членів товариств до Міністерства народної освіти в останній третині XIX ст., в якому науковці просять посилити видавничі фонди. У праці автор зазначає: «міністерство вітало появу наукових збірників, оскільки періодично виділяло необхідні суми. У середньому розмір наданої допомоги коливався в межах 200–800 крб., залежно від розмірів видавничої діяльності відповідного товариства»². Важливо також підкреслити, що автор вказує на вагомості ролі

¹ Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А., Храмов Ю.О. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури. Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. Київ, 2001. 420 с.

² Сумцов М. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 академ. году. СХИФО. Харьков, 1894. Т. 6. С. XIV.

університетів у фінансовій підтримці товариств. «У 1892 р. на адресу Харківського історико-філологічного товариства (далі – ХІФТ) надійшло 300 крб. для видання “Збірника”¹, а у 1896–1897 академічному році – 400 крб.². Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (далі – ІФТНУ) у 1905 р. отримало додаткові кошти (400 крб.) від Новоросійського університету на видання листів академіка П. Білярського³. Підтримуючи нові видавничі проекти ХІФТ, історико-філологічний факультет Харківського університету передав йому для видання сьомого тому “Збірника”, який було присвячено вшануванню пам’яті видатного українського філософа Г. Сковороди, 198 крб., а правління університету – 300 крб.»⁴.

Державні субсидії товариствам досить широко описано в дослідженні В. Хмарського «Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в останні десятиліття його існування (1901–1920)»⁵. Автор

¹ Сумцов Н. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1890/91 гг. СХИФО. Харьков, 1891. Т. 3. С. III.

² Отчеты и протоколы заседаний историко-филологического Общества. Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1899. Вып. 5. С. 1.

³ Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. ЛИФОНУ. Одесса, 1890. Т. 1. Отд. I. С. 9.

⁴ Сумцов М. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 академ. году. СХИФО. Харьков, 1894. Т. 6. С. XIV.

⁵ Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в останні десятиліття його існування (1901–1920). Південна

зазначав, що на початку 90-х рр. XIX ст. Одеське товариство історії та старожитностей отримало додаткові дотації для подальшого розвитку – уряд погодився збільшити майже вдвічі субсидію.

Стрімкий розвиток суспільної думки, спричинений лібералізацією імперської адміністрації напередодні та під час проведення реформ, створив необхідні умови для активної наукової діяльності серед професорсько-викладацького складу університетів. Тому в цей час гостро постає необхідність в розширенні наукового простору дослідників та їхньої участі у закордонних відрядженнях. Ці та інші процеси не могли обійти стороною і представників наукових товариств, значна частина яких працювала в університетській системі та отримувала фінансову підтримку від держави. Так, Т. Лутаєва у дослідженні «Закордонні освітні подорожі харківських науковців медико-фармацевтичної галузі (друга половина XIX – початок XX ст.)»¹ зауважує, що всі наукові товариства Харківського університету, зокрема «Товариство випробувачів природи», «Товариство дослідних наук» (на базі якого виникли «Товариство фізико-хімічних наук» та «Товариство наукової медицини і гігієни»), «Хірургічне товариство» і «Товариство дитячих лікарів» відігравали значну роль у розвитку провідної науки. З огляду на це, Міністерство народної освіти заохочувало їх взаємодіяти з

Україна XVIII–XIX ст.: зап. наук.-дослід. лаб. історії Півд. України Запоріж. Держ. ун-ту. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 230–239.

¹ Лутаєва. Т. Закордонні освітні подорожі харківських науковців медико-фармацевтичної галузі (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Київ: Гнозис, 2013. Додат. 1 до Вип. 29. Т. II. С. 380–388.

закордонними колегами. Закордонні візити науковців передусім були зосереджені на університетах Німеччини (Гейдельберзький, Лейпцизький, Вюрцбурзький, Геттінгенський, Ерлангенський, Берлінський та ін.).

Завдяки можливості вітчизняних науковців брати участь у закордонних відрядженнях, на думку Ж. Перцевої, їм вдалося досягти значних успіхів. Зокрема, після публікації у 1868 р. Дж. Лістером інформації щодо застосування антисептичного методу, В. Грубе, тодішній голова Харківського медичного товариства (далі – ХМТ), відрядив секретаря М. Сочаву до Лондона для ознайомлення із зазначеним методом. Після повернення з Лондона М. Сочава, одним з перших у Російській імперії, на засіданні ХМТ виголосив доповідь про лістерівську пов'язку. Також 1869 р. В. Грубе застосовував лістерівський метод у своїй клініці під час проведенні декількох операцій, про що доповів на засіданні товариства, докладно описавши антисептичний метод і власну модифікацію пов'язки ¹.

Деякі дослідники вказують на недостатню роль держави в підтримці наукових товариств. Так, О. Іваненко у праці «Участь учених-природознавців Харківського університету в міжнародних наукових форумах на початку ХХ століття» ² зазначив, що закордонні відрядження були поодиноким

¹ Перцева Ж. Роль медицинской профессуры Харьковского университета в создании и деятельности Харьковского медицинского общества. URL: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/537>.

² Іваненко О. Участь учених-природознавців Харківського університету в міжнародних наукових форумах на початку ХХ ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2010. Вип. 20. С. 50–56.

явищем, а тому не задовольняли реальні потреби більшості навчальних закладів. Через це наукові товариства брали на себе фінансові витрати та коштом членських внесків здійснювали закордонні поїздки.

Про недостатню фінансову підтримку наукових товариств свідчить і дослідження Т. Патук «Розвиток науково-дослідної діяльності в українських університетах: друга половина XIX – початок XX століття», де автор зазначає: «...фінансування науково-дослідної діяльності університетських наукових товариств впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. здійснювалося не на належному рівні. Лише три товариства (Дослідників природи, Фізико-математичне і Нестора Літописця) отримували дотації з казни. За таких несприятливих умов професорсько-викладацький склад університетів лише на так звані спеціальні кошти, що склалися з членських внесків, зборів за лекції та за рахунок власної ініціативи продовжував займатися науково-дослідною діяльністю і залучати до неї студентів»¹.

Досить інформативним у цьому контексті є дослідження О. Коваленка². Праця містить цінний фактичний матеріал про витрати та прибутки наукових товариств у Російській імперії на прикладі Ніжинського

¹ Патук Т. Розвиток науково-дослідної діяльності в українських університетах: друга половина XIX – початок XX ст. 1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи: зб. матер. Міжнарод. наук. конф. 2014. С. 281–285. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/3829/1/T_Patuk_konf_NMC.pdf.

² Коваленко О. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): тези доповідей. Чернігів – Ніжин, 1988. С. 98.

історико-філологічного товариства (далі – НІТ). Так, О. Коваленко зазначає: «...попри розміри членських внесків, урядову допомогу та приватні пожертви, НІТ на початку ХХ ст. не вистачало коштів на розгортання належної видавничої діяльності. Наприклад, урядова допомога на друк “Літопису” Історико-філософського товариства Ніжинського університету (далі – ІФТНУ) у 1914 р. становила 500 крб., а собівартість тиражу – близько 1500 крб. при вартості одного примірника 7 крб. 50 коп.». Товариство змушене було продавати примірники за заниженою ціною (5 крб.), оскільки собівартість була недоступною для мешканців Одеси. У 1915 р. ІФТНУ змушене було звернутися до Міністерства народної освіти з клопотанням про надання йому одноразової допомоги у вигляді 200 тис. крб. для оплати рахунків типографії за друк «Літопису».

Недостатня підтримка діяльності науковим товариствам з боку імперського уряду змушувала членів товариств шукати нові джерела фінансування. Альтернативою стали так звані членські внески – періодичний грошовий внесок членів товариств, а також допомога меценатів. Так, популярність меценатства в другій половині ХІХ ст. в Російській імперії, на думку історика А. Нарадько ¹, була зумовлена спеціальною політикою монархії, відповідно до якої пожертви і благодійність надавали можливість заможним громадянам значно підняти власний статус в суспільстві. За активну меценатську діяльність державна влада встановлювала винагороди. Передусім йдеться про присвоєння чинів, орденів, почесного громадянства і навіть до надання спадкового дворянства. Тим благодійникам, які щорічно

¹ Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 209 с.

вносили певні кошти до медичних або навчальних закладів, держава присвоювала звання попечителя^{1, 2}.

Про поширення меценатської діяльності у другій половині XIX ст. свідчить «Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1890/91 гг.» («Звіт про діяльність Харківського історико-філологічного товариства за 1890/91 рр.») М. Сумцова³. У звіті автор відмічає: «У 1907 р. для покриття видатків на видання “Літопису” Історико-філософського товариства при Новоросійському університеті надійшло 300 крб. від дійсного члена ІФТНУ В. Орлова, у 1909 р. 100 крб. – від його дійсного члена А. Ровнякова та 200 крб. – від графа М. Толстого. Іноді на потреби видавництва перераховували частину прибутку за прочитані Товариством публічні лекції. Так, ІФТНУ, яке асигнувало на друкування першого тому “Літопису” 400 крб., отримані як прибуток від прочитаних публічних лекцій Ф. Успенського, О. Кіріпчнікова, О. Базінера та В. Нечаєва»⁴.

¹ Літвіна О. Правове положення благодійних організацій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 187 с.

² Буздуган Я. Правові форми та принципи благодійної діяльності як джерела фінансового забезпечення соціально-культурної сфери в Україні. Віче. 2011. Вип. 8. URL: <http://www.viche.info/journal/2515/>

³ Сумцов М. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 академ. году. СХИФО. Харьков, 1894. Т. 6. С. XIV.

⁴ Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. ЛИФОНУ. Одесса, 1890. Т. 1. Отд. I. С. 9.

Отже, завдяки аналізу історичної літератури про наукові товариства в Україні другої половини XIX – початку XX ст. вдалося дослідити їх фінансово-правовий аспект та дійти таких висновків.

Суспільно-політичні та економічні перетворення в Російській імперії другої половини XIX ст., як вважають історики Ю. Конюшенко, Є. Соболева, С. Рождественський, С. Руда, Ю. Хмарський, зумовлені передусім відставанням держави від країн Заходу. Так, завдяки просуванню капіталістичних устоїв наука отримала значні поштовхи для власного розвитку. З одного боку, це було виражено на державницькому рівні, проведенням реформи вищої школи 1863 р. і ухвалення університетського статуту, який створював умови та регламентував діяльність наукових товариств, а з іншого – розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі сформував значний попит на наукові розробки, якими зацікавилися заможні аграрії.

Стрімке заснування наукових товариств при університетах в умовах реформи вищої школи 1863 р., на думку І. Демуз, Г. Додонової, І. Іванової, було зумовлено можливістю наукових кіл самостійно визначати сферу науково-дослідної діяльності, що в умовах кафедральної роботи при університетах було практично неможливим.

Історіографічний аналіз літератури засвідчує наявність різновекторності наукових підходів, піднятої нами проблематики. Так, низка дослідників, серед яких Д. Багалій, О. Войно-Даньчишина, Г. Додінова, І. Іванюк, Ю. Конюшенко, Т. Лутаєва, С. Руда, Ю. Павленко, Ж. Перцева, С. Хорошева, В. Хмарський, Ю. Храмова в позитивному руслі описують роль держави у підтримці діяльності товариств. Дослідники наводять низку прикладів щодо субсидіарної допомоги Міністерством народної освіти

Російської імперії в другій половині XIX ст. розвитку видавничої діяльності товариств і сприяння закордонним відрядженням їх членів. Проте серед науковців існує й інша думка. Зокрема, дослідники О. Коваленко, О. Іваненко, А. Нарадько, Т. Патук, М. Сумцова, аналізуючи діяльність наукових товариств, вказують на недостатню роль держави. Так, історичні праці вищевказаних дослідників містять низку випадків, які інформують нас про пошук товариствами альтернативних джерел фінансування наукових проектів. Серед таких джерел варто назвати членські внески та кошти меценатів.

2.3. Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові у працях вітчизняних дослідників (1873-2013 рр.).

Вітчизняній історичній науці відомо про безліч наукових товариств України. Однак особливе місце належить Науковому товариству імені Тараса Шевченка (далі – НТШ), заснованому 1873 р. в м. Львів. Упродовж тривалого часу НТШ слугувало своєрідним «щитом» для української науки і культури загалом. Велич цієї наукової установи яскраво описують її представники – видатні українці (наприклад М. Грушевський), які зробили помітний внесок не лише у вітчизняну науку, а й, у свій час, очолили рух за відродження української державності.

Значущість ролі НТШ на сучасному етапі української науки підкреслена численними науковими публікаціями про історію діяльності Товариства, де чільне місце відведено представникам наукової інтелігенції, які в різний історичний час зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки.

Дослідження містить низку сучасних наукових праць про НТШ, авторами яких є вітчизняні вчені, зокрема М. Алексієвець ¹, М. Андрейчин ²,

¹ Алексієвець М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). Тернопіль, 1999. 188 с.

² Андрейчин М. Наукове товариство імені Шевченка в Україні (до 140-річчя діяльності) Збірник праць НТШ. Тернопіль, 2012. Т. 7. С. 13–21.

М. Близнюк ¹, Д. Бурім ², Г. Возняк ³, М. Глушко ⁴, І. Головацький ⁵,
Я. Грицак ⁶, З. Зайцева ⁷, В. Кубійович ⁸, О. Купчинський ⁹, Н. Мерфі ¹,
О. Романів ², Г. Саган ³ та ін.

¹ Близнюк М. У вирі часу (до 140 річчя Наукового товариства імені Шевченка). Гуцули і гуцульщина. 2014. № 10. URL: <http://gig.if.ua/1032/>.

² Бурім Д. В. Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі. Київ, 2007. 528 с.

³ Возняк Г. Наукові зв'язки Михайла Кравчука з Науковим товариством імені Тараса Шевченка. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2013. URL: <http://eenu.edu.ua/uk/articles/naukovi-zvyazki-mihayla-kravchuka-z-naukovim-tovaristvom-imeni-tarasa-shevchenka>.

⁴ Глушко М. Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Вісник Львівського університету. 2012. Вип. 47. С. 6–16.

⁵ Головацький І. Іван Раковський (1874–1949): життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. 214 с.

⁶ Грицак Я. Аксиоми для нащадків. Львів, 1992. 542 с.

⁷ Зайцева З. І. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.). Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 104–112.

⁸ Кубійович В. Том І. Наукові праці. Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. Париж. Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. 800 с.

⁹ Купчинський О. А. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Енциклопедія історії України: у 10-ти т. Мл-О. Київ, 2010. Т. 7. 728 с.

Перші історичні праці, які дають нам відомості про НТШ, були написані його членами. Серед них найперше місце належить голові товариства О. Барвінському («Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка») ⁴ та М. Грушевському («Дотеперішній розвій Наукового Товариства ім. Шевченка») ⁵. Зокрема, дослідження О. Барвінського переважно має інформаційно-статистичний характер, а тому стисло розкриває його діяльність упродовж перших 20 років. У статті автор дає коротку характеристику діяльності української інтелігенції в умовах тотальної заборони «українського слова» Валуєвським циркуляром 1863 р., обмеження якого спонукали науковців об'єднати зусилля з метою створення потужного наукового осередку. Так, автор пояснює заснування НТШ як вияв опору наукової спільноти численним утискам.

Історичні відомості про НТШ на початку XX ст. переважно наявні в періодичних виданнях. Серед них варто відзначити дослідження

¹ Мерфі Н. Г. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873–2000). Наукові праці Миколаївської філії Національного університету Києво-Могилянська Академія. Миколаїв, 2001. Т. X. С. 65–68.

² Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України Львів, 2003. 39 с.

³ Саган Г. Співпраця Львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка з югослов'янськими вченими у першій половині XX ст. Університет: науковий історико-філософський журнал. Київ, 2004. № 1 (33). С. 25–34.

⁴ Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка. Записки Товариства ім. Шевченка. Львів, 1892. Т. 1. С. 209.

⁵ Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового Товариства ім. Шевченка. Хроніка НТШ. Львів, 1990. С. 3–14.

М. Грушевського «Львовское общество имени Шевченка и его вклад в изучение южной Руси» («Львівське товариство імені Шевченка й його внесок у вивчення південної Русі») ¹ та праці В. Дорошенка «Украинская Академия Наук» («Українська Академія Наук») ² і «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.)» ³. Так, в останній праці В. Дорошенко визначає причини і процес створення Товариства, описує діяльність як усього НТШ, так і окремих його інституцій. Дослідник акцентує на історії Товариства, його внутрішній організації та видавничій справі. В останньому розділі автор характеризує праці М. Грушевського і О. Грушевського, а також коротко аналізує всю наукову літературу, яку на той час опублікувало Товариство.

У 1923 р. друком вийшла книга наукового секретаря Товариства В. Гнатюка з нагоди 50-річчя НТШ «Наукове товариство ім. Шевченка» ⁴. Як і попередні дослідники автор ознайомлює нас з історією та основними етапами розвитку наукового осередку, а також вказує на важливу роль, яку воно відігравало в національному відродженні Галичини. Головною думкою праці є акцентування на важливості розвитку духовності та національно-культурного розвитку країни. З нагоди 55-річчя Товариства було опубліковано статтю тодішнього голови НТШ К. Студинського «Наукове

¹ Грушевський М. Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси. Журнал Министерства народного просвещения. Критика и Библиография. СПб., 1905. С. 117–148.

² Дорошенко В. Украинская Академия наук. Украинская жизнь. 1912. № 10. С. 23–28.

³ Дорошенко В. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). Київ – Львів, 1913. 86 с.

⁴ Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка. Львів, 1923. 15 с.

товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928)»¹, в якій автор приділив значну увагу датам, прізвищам видатних діячів Товариства, а також подав відомості про купівлю друкарні, будинків та іншого майна. Як і його попередники – голови Товариства імені Шевченка – К. Студинський ознайомлює читача з основними етапами становлення та розвитку НТШ, а також інформує про численні наукові видання.

Своєрідною за змістом є праця І. Крип'якевича «Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках»², опублікована лише в 1939 році. В статті подано повний список членів секції за вказаний період, а також проаналізована наукова діяльність Товариства крізь призму прочитаних на засіданнях історично-філософської секції наукових рефератів. Однак значний обсяг матеріалу завадив дослідникові детально проаналізувати внесок НТШ в українське відродження та зосередитись на характерних особливостях цього процесу, які відбувалися у досліджуваний період.

Перша світова війна, яка розпочалась в 1939 році, припинила діяльність Товариства у Львові, проте його роботу зупинити не змогла. Вона розпочалась в еміграції, де НТШ поновило свою діяльність. З нагоди 75-річчя заснування Товариства в США і ФРН було опубліковано колективну

¹ Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928). Записки НТШ. Львів, 1928. Т. 150. С. 9–18.

² Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках. Вісник АН України. 1992. № 5. С. 70–86.

«Історію Наукового товариства ім. Шевченка»¹. Це видання присвячено історії становлення та діяльності НТШ. Також у ньому вперше було зроблено спробу періодизації його розвитку. Автори виокремили три періоди: дореформаційний (1873–1892), довоєнний (1892–1914) та міжвоєнний (1920–1939).

Одними із найбільших за обсягом дослідженнями є праці В. Дорошенка «Огнище української науки: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові»², оприлюднена в 1951 р. та Л. Вінара «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930)»³ 1970 року. Так, В. Дорошенко вказує на неоціненний внесок НТШ у розвиток української науки та нагадує всім про те, що саме Товариство ім. Шевченка впродовж довгого часу виконувало функції Всеукраїнської академії наук.

Оглядово-популярний характер мають праці, присвячені 100- та 110-річчю від заснування Товариства ім. Шевченка. Серед них варто згадати дослідження В. Лева «Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка»⁴ та Я. Падеха «Незнищимо Товариство: до 110-річчя Наукового товариства

¹ Історія Наукового Товариства ім. Шевченка: З нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948. Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. 51 с.

² Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1951. 116 с.

³ Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930). Мюнхен, 1970. 110 с.

⁴ Лев В. 100 років праці для науки й науці. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. НТШ в ЗДА. Нью-Йорк, 1972. 56 с.

ім. Шевченка»¹. У них автори в науково-популярному стилі описують історію Товариства, розкривають його роль і місце у національно-культурному відродженні як Галичини, так і всієї України в другій половині ХХ – на початку ХІХ ст., а також демонструють значення у формуванні незалежної української науки.

Важливими для нас є праці, надруковані в еміграції та присвячені 100-річчю від заснування НТШ. Серед популярних часописів в еміграції варто назвати «Український історик» та «Альманах УНС», де було вміщено низку публікацій про історію Наукового товариства ім. Шевченка. На нашу думку, цікавою є стаття Ю. Герича «Статути Наукового товариства ім. Шевченка у Львові»², що вирізняється унікальним поглядом на історію розвитку та діяльність Товариства у контексті вивчення та аналізу його статутів і проектів до них. На жаль, у автора не було оригіналів перших статутів НТШ, тому їхній аналіз має досить поверховий характер. Серед важливих наукових праць кінця ХХ ст., які інформативно ознайомлюють нас з історією НТШ є статті В. Лева «Наукова і видавнича діяльність НТШ»³, П. Ковальова «Значення НТШ в історії української науки й наукової та літературної

¹ Падох Я. Незнищиме Товариство: до 100-річчя Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1983. 20 с.

² Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Український історик. 1973. № 1–2. С. 43–64.

³ Лев В. Наукова і видавнича діяльність НТШ. Альманах УНС. 1973. С. 55–62.

мови»¹, а також М. Стахова «Наукове товариство ім. Шевченка в Краю і на еміграції»².

Після отримання Україною незалежності історіографія Товариства розпочала новий етап. Насамперед це зумовлено посиленням вивченості його історії головного просвітницького осередку в Україні. Однією з перших наукових публікацій, присвячених проблемам історії НТШ стало дослідження Я. Грица «Почин для зросту на спільнім ґрунті. Погляд на НТШ, що діяло у Львові протягом 116 р.»³. У цій праці автор намагається переосмислити роль НТШ у формуванні сучасної української науки.

У контексті відомостей про НТШ в 1990-х рр. варто виокремити праці Р. Кучера «Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї»⁴, В. Кубійовича «Наукові праці»⁵, М. Алексієвця, В. Савченка «Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному

¹ Ковалів П. Значення НТШ в історії української науки й наукової і літературної мови. Альманах УНС. 1973. С. 76–80.

² Стахів М. Наукове Товариство ім. Шевченка в Краю і на еміграції. Альманах УНС. 1973. С. 63–75.

³ Грицак Я. Почин для зросту на спільнім ґрунті: Погляд на НТШ, що діяло у Львові протягом 116 р. Наука і суспільство. 1989. № 10. С. 20–26.

⁴ Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. Київ, 1992. 112 с.

⁵ Кубійович В. Том І. Наукові праці. Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. Париж – Львів, 1996. 800 с.

відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)»¹, а також збірник тез з наукового семінару «Т. Шевченко і українська національна культура»², який відбувся у Львові. Одна з його секцій працювала над темою «Внесок НТШ у розвиток наукової думки в Україні». Зокрема дослідження Р. Кучера присвячено історії заснування, становлення та діяльності славнозвісної української академії – Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Автор вказує, що ця добровільна асоціація, що передусім розвивала різні аспекти українознавства, зробила і робить донині вагомий внесок у світову скарбницю знань. Науковець також відтворює образи багатьох фундаторів і видатних членів Товариства, історію розвитку української науки на тлі української та світової.

З нагоди 130-річчя від заснування НТШ у 2003 р. було опубліковано добре проілюстровану оглядово-популярну працю О. Романова «Наукове товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України»³. Автор стисло надає відомості про голів НТШ, видавничу справу осередку, аналізує роль Товариства як загальнонаціонального фактора, а також характеризує діяльність та вплив НТШ за межами України. У 2004 р. друком виходять праці Н. Мерфі «Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та

¹ Алексієвець М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). Тернопіль, 1999. 188 с.

² Т. Шевченко і українська національна культура: матеріали наукового симпозіуму (Львів, 8–9 червня 1989 р.). Львів, 1990. 156 с.

³ Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України. Львів, 2003. 39 с.

за її межами (1873–2000 рр.)»¹, І. Головацького «Іван Раковський (1874–1949): життєписно-бібліографічний нарис»² та З. Зайцевої «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.): історія, головні постаті»³. Так, І. Головацький аналізує діяльність Товариства за часів керівництва І. Раковського та вказує на труднощі, які спіткали його у зв'язку воєнним періодом (1935–1949 рр.), жорстокої антиукраїнської політики польських, більшовицьких і німецьких окупантів.

У 2007 р. в колективній праці Д. Буріма, О. Кучерука та О. Мавріна «Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі»⁴ вперше в такому обсязі було висвітлено наукову та видавничу діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі (Сарсель). Автори дослідили створення, становлення та діяльність Товариства, його організаційних структур: загальних зборів, Віділу (Управи) Товариства, наукових секцій – історико-філософської, філологічної та природничої. Окрему увагу автори приділили аналізу відносин між НТШ, що діяли на

¹ Мерфі Н. Г. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873–2000). Наукові праці Миколаївської філії Національного університету Києво-Могилянська Академія. Т. Х. Миколаїв, 2001. С. 65–68.

² Головацький І. Іван Раковський (1874–1949): Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. 214 с.

³ Зайцева З. І. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.). Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 104–112.

⁴ Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі / Д. В. Бурім, О. О. Кучерук, О. О. Маврін. Київ, 2007. 528 с.

території Європи (далі – НТШЄ) та за її межами. Особливе місце належить вивченню контактів і співпраці з науковими, урядовими та громадськими установами Франції й України. Подано біографії голів НТШЄ (В. Кубійович, А. Жуковський, Д. Струк), а також проаналізовано видавничу діяльність.

Важливою сучасною науково-дослідною працею з історії становлення, діяльності та розвитку НТШ є історіографічна стаття О. Купчинського «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові»¹. Дослідник пропонує власну періодизацію історії НТШ та визначає її в межах чотирьох етапів. Початковий (перший) етап стосується діяльності Товариства ім. Шевченка (1873–1992), яке ще мало назву «літературне» або «літературно-наукове». Другий етап (1892–1913) пов'язаний з реорганізацією Товариства в інституцію з чіткою науковою програмою під назвою «Наукове товариство імені Шевченка». Третій етап діяльності НТШ (1913–1945) характеризується як науковими досягненнями, так і спадом у дослідницькій і видавничій діяльності. Четвертий етап діяльності НТШ (1947–1989) пов'язаний з еміграцією до Західної Європи, Америки та інших країни. Цей період безпосередньо пов'язаний з тодішніми історично-політичними обставинами, в яких після Другої світової війни перебувала Україна. П'ятий етап діяльності НТШ (з 1989 і донині) – етап відродження НТШ в Україні та паралельного функціонування товариства в еміграції в Австралії, Америці й Європі.

¹ Купчинський О. А. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Енциклопедія історії України: у 10-ти т. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл-О. 728 с.

Серед сучасних досліджень, які відображають історію становлення НТШ варто виділити праці Я. Грицака «Аксіоми для нащадків»¹, Г. Возняк і О. Возняк «Наукові зв'язки Михайла Кравчука з Науковим товариством імені Тараса Шевченка»² та Г. Сагана «Співпраця Львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка з югослов'янськими вченими у першій половині ХХ століття»³. Зокрема, Г. Саган аналізує наукові зв'язки Товариства у Львові з югославськими вченими у першій половині ХХ ст. та зазначає, що найрезультативнішими сферами співпраці між науковцями були: обмін літературою, виконання спільних наукових проектів і зустрічі на міжнародних форумах.

Так, 2012 р. було опубліковано працю М. Глушка «Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові», в якій добре описано співпрацю членів НТШ з літературознавцем, фольклористом, етнографом Василем Доманицьким. Важливу увагу автор приділяє відносинам Василя Доманицького з Михайлом Грушевським, Володимиром

¹ Грицак Я. Аксіоми для нащадків. Львів, 1992. 542 с.

² Возняк Г., Возняк О. Наукові зв'язки Михайла Кравчука з Науковим товариством імені Тараса Шевченка. 2013. URL: <http://eenu.edu.ua/uk/articles/naukovi-zvyazki-mihayla-kravchuka-z-naukovim-tovaristvom-imeni-tarasa-shevchenka>.

³ Саган Г. Співпраця Львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка з югослов'янськими вченими у першій половині ХХ століття. Університет: науковий історико-філософський журнал. Київ, 2004. № 1 (33). С. 25–34.

Гнатюком, Іваном Франком та іншими діяльними членами Наукового товариства імені Шевченка у Львові ¹.

У 2013 р. виходить друком ще декілька досліджень, серед яких варто виокремити праці М. Близнюк «У вирі часу (до 140-річчя Наукового товариства імені Шевченка)» ² та М. Андрейчина «Наукове товариство імені Шевченка в Україні (до 140-річчя діяльності)» ³. Зокрема, М. Близнюк розкриває всю важливість історичної місії НТШ, описує 140-річну відзнаку НТШ та важливість її як пам'яті про величну місію його членів. Автор також наголошує, що нині важливо зберегти український характер осередків НТШ у світі, розвивати в молоді поважне ставлення до науки та здатність до духовної самопожертви, самопосвяти, завдяки якій свого часу відбулося відродження НТШ, а також пам'ятати основний принцип НТШ: «правдива, не залежна від політичних чинників наука».

Порівняльний аналіз історичної літератури імперського, радянського та сучасного періодів про Наукове товариство ім. Шевченка у Львові дав змогу дійти таких висновків.

По-перше, література про НТШ імперської доби була представлена організаційно-статистичними матеріалами: про голів і членів товариства, його структуру та головні напрями діяльності. Важливо зазначити, що

¹ Глушко М. Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Вісник Львівського університету. 2012. Вип. 47.С. 6–16.

² Близнюк М. У вирі часу (до 140-річчя Наукового товариства імені Шевченка). Гуцули і гуцульщина. 2014. № 10. URL: <http://gig.if.ua/1032/>.

³ Андрейчин М. Наукове товариство імені Шевченка в Україні (до 140-річчя діяльності). Збірник праць НТШ. Т. 7. Тернопіль, 2012. С. 13–21.

більшість праць була присвячена проблемам товариства на початку його діяльності.

По-друге, радянська історіографія передусім репрезентує діяльність НТШ у період еміграції, де значне місце відведено комунікації його осередків у Європі та всьому світі. Окрема група праць у радянській історичній літературі була присвячена також примусовому злиттю НТШ з Всеукраїнською академією наук, головною метою якого було цілковитий контроль радянської влади над представниками української наукової інтелігенції.

По-третє, сучасна історіографічна література про НТШ репрезентована узагальнюючими працями про історію діяльності Товариства, де науковці намагались здійснити цілісне реконструювання його історичного шляху від заснування до сучасності. У деяких історичних працях значну увагу приділено визначним постатям Товариства. До того ж, майже всі сучасні історики відзначають колосальний науковий внесок НТШ у процес розбудови вітчизняної культури в непрості бездержавні часи Української держави.

Висновки до 2 розділу:

Отже, аналіз історичної літератури щодо становлення і розвидку наукових товариств України в другій половині XIX – початку XX ст. в Російській імперії засвідчив про пожвавлення їхньої діяльності в умовах ліберально-демократичних реформ. Дані міркування відображені в працях таких дослідників: Д. Багалій, О. Войно-Даньчишина, Г. Додонова, І. Іванюк, Ю. Конюшенко, Т. Лутаєва, С. Руда, Ю. Павленко, Ж. Перцева, С. Хорошева, В. Хмарський, Ю. Храмова та ін. На думку науковців це було зумовлено

відставання Російської імперії в розвитку від країн Заходу. В той же час нами відслідковано причини, які певною мірою гальмували розвиток наукових товариств. Зокрема Г. Додонова відмічала прагнення державних чиновників підпорядкувати науковий розвиток політичним інтересам імперії. Саме бажання чиновників тримати під контролем наукову діяльність усіх освітніх організацій країни, зокрема і товариств, призвело до згорання значної кількості наукових розробок і подекуди припинення діяльності самих товариств.

Науковий дискурс стосовно питання фінансово-правового становища університетських об'єднань учених України означеного періоду свідчить про контрверсійність поглядів істориків щодо фінансування наукових спільнот. Зокрема, низка дослідників, серед яких Д. Багалій, О. Войно-Даньчишина, Г. Додонова, І. Іванюк, Ю. Конюшенко, Т. Лутаєва, С. Руда, Ю. Павленко, Ж. Перцева, С. Хорошева, В. Хмарський, Ю. Храмова в позитивному руслі описують роль держави у підтримці діяльності товариств. Дослідники наводять низку прикладів щодо субсидіарної допомоги Міністерством народної освіти Російської імперії в другій половині XIX ст. розвитку видавничої діяльності товариств і сприяння закордонним відрядженням їх членів. Проте серед науковців існує й інша думка. Дослідники О. Коваленко, О. Іваненко, А. Нарадько, Т. Патук, М. Сумцова, аналізуючи діяльність наукових товариств, вказують на недостатню роль держави. Так, історичні праці вищевказаних дослідників містять низку випадків, які інформують нас про пошук товариствами альтернативних джерел фінансування наукових проектів. Серед таких джерел варто назвати членські внески та кошти меценатів.

Історіографія становлення і розвитку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові розкриває його величезну національно-культурну місію у розвитку вітчизняної науки та підтримки української самобутності в умовах бездержавності імперських, радянських часів.

Розділ III

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН 20-30-Х РР. ХХ СТ.

3.1 Вплив партійної номенклатури на діяльність наукових товариств Радянської України 1920-1930-х рр. в історіографічній ретроспективі.

Початок ХХ ст. в українській історії був ознаменований бурхливими і швидкоплинними подіями на тлі державотворчих процесів. У той час, коли Російська імперія після фіаско у Першій світовій війні переживала останні дні свого існування, території України, що перебували в складі імперії, отримали шанс на незалежність. Проте відродження української нації породило нові проблеми, пов'язані з занадто різними поглядами вітчизняних політиків на майбутнє країни. У той час, коли національний політикум розмірковував над тим, якою буде майбутня незалежна Україна, в Москві сформувалась нова, радикальна політична група – комуністична партія. Свій радикалізм вона проявила в насильницькому захопленні України, проголосивши безпрограшне гасло: «земля – селянам, фабрики – робітникам». Так, для українців розпочався новий бездержавний історичний період, а захист національних інтересів країни ліг на плечі вітчизняних науковців, про результати діяльності яких знав весь світ.

Діяльність вітчизняної інтелігенції та наукових товариств в умовах радянської політики тривалий час була репрезентованою у цензурно-профільтрованих працях тоталітарних часів. Варто зазначити, що наукова література, написана у радянський період, переважно стосувалася

найбільших, центральних наукових інституцій країни, тоді як історія регіональних осередків та їх представників була практично забутою. У цьому контексті актуальними є судження казахського поета Олжаса Сулейменова «крик, хрипи і лайка несуться зі сторінок літописів. Страх і ненависть – їх зміст. А тисячоліття людського Щастя, Радості і Надій, величезні епохи мирної праці, що перетворили землю, не відобразилися у літописах»¹. Міркування поета є актуальними і нині, адже упродовж довгого часу українська історична наука радянської доби слугувала політичним інструментом звеличення та піднесення пролетарської ідеології, де життя пересічної людини не відігравало значної ролі, а лише слугувало складовою мас робітничих і селянських спільнот Радянського Союзу, до складу якого входила тоді Україна.

З огляду на це, вагомою є докторська дисертація О. Удода, де вперше у вітчизняній історіографії науковець висловив думку про силу впливу історичної науки на формування світосприйняття суспільством. Так, автор наголошує, що викривлення історичних фактів під тиском цензурних органів комуністичної пропаганди призвело до фальшування правдивої історичної дійсності². У дисертації, присвяченій вітчизняній інтелігенції 20–30-х рр. XX ст., Д. Бачинський стверджує: «...процес здобуття незалежності та розбудови української держави наочно засвідчив: основною рушійною силою цих суспільних явищ є українська інтелігенція. Саме представники

¹ Сулейменов О.О. Книга благонамеренного читателя. Русская литература. Алма-Ата, 1975. № 1. С.185.

² Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920–30-і рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2000. 35 с.

інтелігенції України першими відгукнулися на висунуті колишнім партійним керівництвом Радянського Союзу гасла “перебудови” та демократизації, стали ініціаторами та першими учасниками суспільно-політичних рухів і громадських об’єднань»¹.

Нині вивчення історичних процесів 20–30-х рр. ХХ ст. в Україні здійснюють за допомогою критичної переоцінки історичної літератури радянської доби, на основі використання нових методологічних підходів, позбавлених політичної запланованості. Тому актуальним і потрібним постає осмислення вітчизняної історії на основі ґрунтовних наукових досліджень.

Сучасна історіографія з обраної проблематики репрезентована науковими працями, в яких фрагментарно висвітлено історію діяльності товариств та її представників – наукову інтелігенцію^{2, 3, 4, 1, 2, 3, 4}. Дослідник

¹ Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. Чернівці, 2004. 20 с.

² Коцур В. П. Інтелігенція 1920-х – 30-х рр.: соціальні партнери чи «прошарок суспільства?». Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. С. 260–270.

³ Коцур В. П. Інтелігенція 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в об’єктиві сучасної історіографії. Наукові записки з української історії. Київ ; Переяслав-Хмельницький, 1998. Вип. 5. С. 29–35.

⁴ Коцур В. П. Творча інтелігенція в суспільно-політичному житті України 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (Методологічні та історіографічні аспекти). Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ, 1998. Вип. 39. С. 29–32.

В. Коцур, проаналізувавши історіографію радянських часів, запропонував класифікацію історичних досліджень, поставив під сумнів достовірність низки фактів і висновків, які в умовах більшовизму виглядали доказово обґрунтованими⁵.

Науковці О. Висовень, І. Демуз, С. Кикоть, А. Коцур, Н. Коцур, В. Молоткіна,⁶ О. Тарапон, Л. Хмельницька та ін. у своїх працях розглянули джерельну базу з проблеми ролі інтелігенції розвитку науки і просвітництва.

¹ Коцур В. П. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2004. Вип. 18. С. 15.

² Коцур В. П., Молоткіна В. К. Культурно-освітні установи в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 99–108.

³ Коцур Н. І. Наукове Товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 26. С. 313–323.

⁴ Коцур А. П. Соціально-політичне життя України 1920–1930-х рр. у науковій проблематиці кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 21. С. 353–361.

⁵ Там само.

⁶ Кикоть С. М. Наукові товариства дослідників природи як осередки розвитку ботанічної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Наукові

Період 20–30-х рр. XX ст. в історії українського народу має певні виняткові особливості, для якого передусім характерне значне підвищення національної свідомості й активізація демократичних процесів. Такі суспільні зрушення в українському середовищі яскраво виявилися в першій половині 20-х років. В історичній літературі цей хронологічний період відомий як процес «коренізації» або «українізації». Така назва була зумовлена тимчасовою тактикою новоствореного центрального керівництва ВКП(б) відносно до «менших братів», «сестер-республік», однією з яких була і Українська РСР. Наступним, не менш важливим в історії України періодом, є 1930-ті рр., – форсоване згортання радянською владою будь-яких проявів партійної демократії та самоврядності як такої. У цей час відбувається зміцнення авторитаризму та адміністративно-командної системи, що впливала на всі сфери життя країни. Контрастність подій, що розгортались на українських теренах, зумовлює необхідність ґрунтовного та детального вивчення цієї історичної проблематики.

Боротьба радянських партійних діячів з інтелігенцією розпочалася з всеохоплюючої цензури ще за часів В. І. Леніна, який уже в перші роки свого управління під час виступів говорив: «...треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, знання та мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво – у руках спеціалістів, у їх головах»¹. Проте, як підтвердила практика, залучення

записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 22. С. 245–252.

¹ Ленін В. І. Про політичну лінію. Повне зібрання творів у 55 томах. : пер. з 5-го рос. видання. Київ, 1972. Т. 22. С. 94.

провідних науковців царських часів супроводжувалось разом із поступовим обмеженням їхньої діяльності та формуванням нової політично підконтрольної партійним колам пролетарської групи науковців. Такий перебіг подій добре репрезентований у монографічному дослідженні доктора історичних наук Московського історико-архівного інституту Т. Коржихіної «Извольте быть благонадежны!» («Прошу, будьте благонадійні!»). Автор монографії звертає увагу на історію нерівної боротьби між науковими колами так званої старої та нової інтелігенції. Передусім йдеться про відстоювання традиційних поглядів науковців, сформованих у царську епоху і нової когорти вчених, які спиралися на міфологічні концепти так званого пролетарського мистецтва, ідейно затвердженого та возвеличуваного комуністичною владою ¹.

У дослідженні «Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20–30-ті роки XX століття» історик А. Зякун стверджує: «До революції в Україні і в Російській імперії інтелігенція відігравала виняткову роль у духовному житті суспільства. Це було зумовлено колосальним розривом між культурно-освітнім рівнем пересічного населення і нечисленної інтелігенції. Але 1920–1930-ті роки в розмірене життя інтелігенції внесли кардинальні зміни» ². Вони передусім були зумовлені політикою партійного керівництва Радянської Союзу, яке поставило собі за мету примусити інтелігенцію здійснювати діяльність в руслі новоствореної пролетарської культури.

¹ Коржихина Т. П. История добровольных обществ и союзов СССР. Вопроизвидение истории. 1981. № 3. С. 17–23.

² Зякун А. І. Українська інтелегенція: соціальний портрет крізь 20-30-ті роки XX ст. Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина: зб. наук. праць. Суми, 2008. С. 152–161.

Оскільки більшість науковців не сприйняла нових підходів щодо організації освіти і науки країни, партійне керівництво перейшло до рішучих дій, основою яких стала безкомпромісна ідеологія та боротьба з інакодумством.

Грунтовним дослідженням, яке відображає складні умови інтелігенції України в 20–30-х рр. XX ст. є стаття В. Коцура «Інтелігенція 1920–1930-х рр.: соціальний партнер чи «прошарок суспільства?», де автор зазначає: «...в атмосфері боротьби і все нових “тріумфальних перемог робітничого класу” інтелігенція як носій духовних цінностей суспільства була відсунута радянською владою на останній план. Саме поняття інтелігенція й інтелігентність все частіше звучали зневажливо як м’якотілість, непослідовність, слабкість політичної волі»¹.

Дослідник О. Тарапон приділила значну увагу Пролетаркульту – організації, яка претендувала на роль виразника творчих запитів революційних мас і намагалася підкорити своєму впливові все культурне життя країни. Науковець зауважує, що радянська влада прагнула обмежити розвиток української культури шляхом звуження і контролю над її діяльністю. Саме для цього було створено Пролетаркульт. Автор стверджує: «За планами більшовицької партії марксистська критика повинна була стати “не лише функцією літературознавства, але й партійної політики”». Її метою було, згідно з постановою ЦК КП(б)У 1927 р., сприяти виявленню та розвитку молодих літературних сил, «товариськи допомагати окремим письменникам та літературним гурткам» виявляти та виправляти «помилки

¹ Коцур В. П. Інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний партнер чи «прошарок суспільства?» Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Вип. 28. 2012. С. 260–277.

та збочення з певного пролетарського шляху», звільнитися від «націоналістичного полону»¹.

Такі підходи відкривали необмежене поле діяльності перед марксистськими ідеологами в культурі. Оскільки термін «буржуазний націоналізм» охоплював досить широкий спектр «ухилів» і «збочень», то марксистська критика була спрямована майже на всю національно свідому творчу інтелігенцію.

Інший радянський орган, який здійснював контроль за діяльністю громадських (освітніх) організацій України в умовах НЕПу (1920–1929 рр.) був Головполітосвіта, ґрунтовний аналіз діяльності якого здійснила доктор історичних наук В. Молоткіна. Дослідниця стверджує: «...Головполітосвіта було створено як орган державної пропаганди комунізму, що підпорядковувався прямому ідеологічному керівництву ЦК КП(б)У. Для здійснення своїх завдань ця інституція організувала єдину щодо управління, організації побудови і взаємовідносин складових її частин і методів роботи мережу установ для суспільно-політичної та загальнокультурної освіти та виховання дорослого населення. Усі громадські, наукові організації України, що хоча б частково виконували завдання політичної освіти, мали погоджувати свої плани з партією»². Зазначену проблематику автор

¹ Тарапон О. А. Національно-культурна політика радянської влади в період українізації (1923 р. – поч. 30-х рр.). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. 7. С. 132–137.

² Молоткіна В. К. Головполітосвіта як орган контролю за діяльністю громадських організацій України в умовах НЕПу (1921–1929 рр.). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2006. Вип. 18. С. 183–188.

розкривав і в інших працях, присвячених ролі громадських організацій України 1920–1930-х років ¹.

Уже у квітні 1921 р. у складі Укрголовпрофосу (Губернський комітет професійно-технічної та спеціальної освіти), який входив до складу Народного комісаріату просвітництва, було створено Науковий комітет, що мав слідкувати за діяльністю наукових товариств України і спрямовувати її в бажане для влади русло. Цей орган мав слідкувати, а також координувати наукову інтелігенцію в руслі пролетарської революції. Втручання чиновників у внутрішні справи товариств чітко видимі у коментарі Я. Ряппо (заступник наркому освіти УРСР) відносно назв товариств під час їх перереєстрації: «Як можна пояснити ті безграмотні назви? На основі яких даних складені їх анкети?»². Наслідком такої заяви стало значне скорочення чисельності наукових товариств в Україні.

Таким чином, тактика радянської влади в національному і культурному аспектах була цілком підконтрольна спеціально створеним органам, головним завданням яких поставало всеохоплююче фільтрування наукових досягнень і напрацювань учених. Було встановлено партійну монополізацію вітчизняної науки і культури, а також впроваджено чітку запланованість в науці, що значно обмежувало дослідницький простір.

Серед низки освітніх (наукових) закладів важливе місце посідали наукові товариства, утворені ще за царських часів. Вони активно діяли та слугували своєрідним імпульсом в освітній і науковій сфері Радянської

¹ Молоткіна В. Внесок молодіжних організацій України в національно-культурний розвиток в 20-ті роки ХХ ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. 9. С. 109–114.

² ЦГАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Д. 405. Арк.

держави в перші роки її існування. Членами наукових товариств України були видатні науковці, серед яких Д. Багалій, А. Малиновський, А. Синявський, М. Слабченко, Е. Сицинський, В. Щепотьев, А. Яната, М. Яворський та ін. Винятковою особливістю товариств у порівнянні з іншими освітніми закладами (школами, коледжами, університетами) ¹ була демократичність та самоврядність в управлінні. Однак саме це стало тим несприятливим фактором, який в умовах наростаючої командно-адміністративної системи спричинив їх стрімкий занепад.

Важливість товариств у досліджуваний період підкреслює В. Савчук – автор низки наукових праць в сфері радянської науки 1917–30-х рр.^{2, 3, 4, 5, 6}. Так,

¹ Виговський М. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20 – 30-х рр. XX ст. .: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2006. 37 с.

² Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дисс. ... д-ра ист. наук: 7.00.01. Днепропетровск, 1996. 456 с.

³ Савчук В. С. Естественные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск, 1994. 232 с.

⁴ Савчук В. С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917–1931). Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. 1995. № 1. С. 81–91.

⁵ Савчук В. С. Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи. Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. 1997. № 4. С. 259–267.

⁶ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. Київ, 1992. Т. 2. С. 382–383.

на думку історика, наукові установи в період 1917–1921 рр. намагались зберегти та створити всі необхідні умови для подальшої наукової діяльності. Саме вони стали ядром, яке об'єднувало наукову еліту країни представників різних поколінь.

Загалом наукові товариства України періоду 20–30-х рр. XX ст. стали своєрідним осередком демократичної науки тих часів, адже їх функціональним підґрунтям був принцип автономії, що надавав виборчій колегіальній раді широких повноважень щодо керівництва діяльністю товариства і полегшував шляхи використання досягнень науки. Рада товариства, як і університетська рада, мала широкі повноваження: розглядала і затверджувала програми досліджень у секціях, комісіях, відала фінансуванням, видавничою діяльністю, формуванням особового складу товариства. Наукові товариства діяли за принципом колегіальності у прийнятті рішень, що сприяло формуванню кваліфікованого співтовариства й утвердженню демократичних принципів в організації науки. Плідна співпраця науковців супроводжувалась організацією різних науково-практичних заходів, що забезпечувало обмін науковою інформацією не лише між представниками вітчизняної інтелігенції, а й вченими з близького і далекого зарубіжжя. Важливе значення мала і просвітницька діяльність товариств, що виявлялась у читанні публічних лекцій, які прискорювали поширення відомостей про останні досягнення науки, а також залученні до природничо-наукових знань широких верств населення ¹.

¹ Кикоть С. М. Наукові товариства дослідників природи як осередки розвитку ботанічної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 22. С. 245–252.

На початку 1920-х рр. на теренах України діяло близько 35 наукових товариств, різногалузевих за своїм спрямуванням та розташованих переважно у великих містах. Ці та інші відомості про наукові товариства наведено в працях сучасних дослідників (С. Кикоть ¹, Н. Коцур, М. Парахіно, Н. Самойленко ², В. Ткаченко та ін.). Зокрема, В. Ткаченко, у дисертаційному дослідженні, використовуючи архівні матеріали, наводить повний перелік наукових осередків, які діяли в Україні на початку 20-х рр. XX ст., а також визначає географію їх розташування ³. Логічним продовженням з-поміж узагальнюючих наукових праць про наукові товариства є дослідження М. Парахіно «Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-ті – на початку 30-х рр. XX століття» ⁴. Дослідниці вдалося, коротко аналізуючи діяльність товариств при Всеукраїнській академії наук (далі – ВУАН), охарактеризувати утворення, географію розташування, спеціалізацію та внесок товариств у вітчизняну науку. Завдяки цій праці стають відомими такі наукові товариства:

¹ Там само.

² Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям. Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 376–380.

³ Ткаченко В. В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20–30-ті рр. XX ст.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 569 с.

⁴ Парахіна М. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-ті – на початку 30-х рр. Український історичний журнал. 2006. Вип. 6. С. 32–41.

Харківське (засноване в 1921 р.), Полтавське (1918), Миргородське (1920), Прилуцьке (1927), Ніжинське (1925), Катеринославське (1924), Запорізьке (1926), Одеське (1926), Миколаївське (1923), Кам'янець-Подільське (1924), Кременчуцьке (1923), Остерське (1924), Конотопське (1926) ¹, а також Чернігівська філія при Українському науковому товаристві (1920).

У цьому контексті варто відмітити наукові праці Н. Коцур та Н. Самойленко, в яких реконструйовано діяльність найбільших медичних осередків України – Київського, Харківського ², і Одеського медичних товариств. Так, у праці Н. Коцур розкрито важливість і суспільну значущість діяльності медичних осередків. Передусім це яскраво відображено в завданнях, які ставило перед собою товариство. До них на прикладі Харківського медичного товариства, на думку науковця, належала: «...санітарно-гігієнічна та протиепідемічна... діяльність його членів, що була спрямована на профілактику і подолання епідемій, діагностику, пошук і обґрунтування ефективних засобів профілактики і лікування інфекційних хвороб людей та сільськогосподарських тварин. Харківське медичне товариство і його члени приділяли постійну увагу питанням етіології та профілактики соціальних захворювань» ^{3, 1}.

¹ Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посібник. Київ, 2007. 215 с.

² Коцур Н. І. Харківське наукове медичне товариство: санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 27. С. 280–288.

³ Коцур Н. І. Харківське наукове медичне товариство: санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття).

Дослідниця Н. Коцур розкриває кращі моделі структурної організації наукових установ і зазначає, що діяльність членів товариств була чітко диференційованою та організованою, тобто «...мала як теоретичний зміст – сприяла поширенню серед них новітніх наукових досягнень, науковому вдосконаленню лікарів, розробленню науково-теоретичних і прикладних основ різних галузей медицини, так і практичний зміст – боротьба з інфекційними та соціальними хворобами»².

Логічним продовженням дослідження медичних спільнот України є праця Н. Самойленко, в якій науковець інформативно ознайомлює читача з діяльністю Одеського наукового товариства лікарів і наголошує: «...провідні вчені Одеси провели велику організаційну і санітарно-освітню роботу щодо подолання епідемій холери, віспи, розроблення і втілення в життя невідкладних санітарних-протиепідемічних заходів»³.

Рубіконом для всієї країни став період 1928–1931 років. Історіограф А. Портнов, висловлюючись стосовно тих змін, які відбулися в українському

Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 27. С. 280–288.

¹ Коцур Н. І. Наукове Товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 26. С. 313–323.

² Там само.

³ Самойленко Н. І. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям. Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 376–380.

суспільстві, зауважує: «Вже наприкінці 1920-х років у Радянській Україні відбулися перші політичні процеси. Обвинувачення висунули насамперед представникам академічного та мистецького середовищ». Саме в цей період вітчизняне суспільство по-справжньому відчуло силу тоталітарної системи.

На повну репресивна машина запрацювала після смерті в 1924 р. В. Леніна, коли йому на зміну прийшов Й. Сталін – особистість з чіткими та безкомпромісними поглядами щодо розбудови держави. З-поміж інших генеральних секретарів комуністичної більшовицької партії, Й. Сталін вдавався до найбільш жорстоких методів покарання за найменший вияв інакодумства. Якщо за часів В. Леніна партійне керівництво використовувало цензуру як заборону та протидію вільнодумству інтелігенції, то під час правління Й. Сталіна було створено спеціальні каральні органи, головним завданням яких стала боротьба всіма законними і незаконними методами з націонал-буржуазією (інтелігенцією). Головними ознаками тоталітарного режиму, як зазначено в спільній праці «Україна у 20–30-х роки ХХ століття мовою документів та очевидців» В. Кравченко, Ю. Красноносів, П. Панченко, А. Перепелиці були: необмежена влада одноосібного лідера; всеохоплююча бюрократизація суспільного життя; запровадження планових елементів управління над усіма економічними процесами країни; спланована аполітизація громадськості та відчуження її від державних справ; жорстка, безкомпромісна ідеологізація та міфологізація суспільної думки; створення каральних, репресивних органів і спеціальних місць утримання для тих, хто наважиться піти проти системи^{1, 1}.

¹ Україна у 20–30 роки ХХ ст. Мовою документів та очевидців / В. І. Кравченко, Ю. М. Красноносів, П. П. Панченко, А. І. Перепелиця. Донецьк, 2002. 269 с.

У цей період вістря режиму спрямовувалося на всі сфери людського життя, однак найболючіше воно вразило українську інтелігенцію, що призвело до неминучого її зубожіння та злиденності. Так, у дослідженні «Повсякденне життя української наукової інтелігенції на початку ХХ століття та в 1920–1930-х років: аналіз епістолярної спадщини науковців» історик Ю. Іорданова зазначає: «Про національно-культурне піднесення на той час не могло бути й мови – ті “щасливчики”, кому й вдалося вижити або переховатися, переважно потерпали від голоду, холоду, сирих приміщень (особливо, якщо це були люди похилого віку або ж не зовсім здорові). Таким чином, каральний апарат так чи інакше працював – потрібно було лише обрати спосіб»². Також автор зазначає, що для виживання в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним паритетом, а переважали зовсім інші якості – конформізм, уміння пристосовуватися, демонструвати відданість та «заповзятість» у виконанні партійних настанов³.

¹ Ленін В.І. Про політичну лінію. Повне зібрання творів у 55 томах: пер. з 5-го рос. видання. Київ, 1972. Т. 22. С. 94.

² Іорданова Ю. В. Повсякденне життя української наукової інтелігенції на початку ХХ ст. та в 1920-1930-х рр.: аналіз епістолярної спадщини науковців. Історичні, політичні дослідження. 2013. Вип. 2 (52). С. 164–171.

³ Іорданова Ю. В. Повсякденне життя української наукової інтелігенції на початку ХХ ст. та в 1920–1930-х рр.: аналіз епістолярної спадщини науковців. Історичні, політичні дослідження. 2013. Вип. 2 (52). С. 164–171.

Грунтовним документальним дослідженням є праця А. Домановського «Невідомі листи М. Яворського до Д. Багалія». Автор повідомляє про те як за радянських часів працював тоталітарний механізм. Найвідоміші культурні діячі змушені були ледве не жебракувати. Документальним підтвердженням цього є лист М. Яворського до Д. Багалія від 1930 р.: «[...] Знаючи Ваше відношення до мене, як до того, хто щиро працює, я звертаюся до Вас з проханням, досить неприємним для мене, а саме – я зараз сиджу без гроша, та роботи припинити не хочу. Чи не були б Ви ласкаві, позичити мені до кінця цього року, не пізніше, 200 крб. [...] А то по правді сказати через днів декілька й їсти не буде що [...]»¹.

Історія українського народу зазначеного періоду оточена безліччю спірних питань, пов'язаних з активною громадською діяльністю представників наукової інтелігенції. Так, науковець О. Тарапон, аналізуючи суспільно-громадську позицію та прояви опору тоталітарній системі з боку представників творчої інтелігенції України у 1920-ті – на початку 1930-х рр. вказує на важливість інтелігенції для суспільства та складність її співіснування з тоталітарним режимом комуністичної партії^{2, 3, 1}. Автор

¹ Домановський А. М. Невідомі листи М. І. Яворського до Д. І. Багалія. Схід-Захід: історико-культурологічний збірник. Харків, 1998. С. 203–207.

² Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 1999. С. 19–22.

³ Тарапон О. А. Творча інтелігенція в суспільно-політичному житті України 20-х рр. XX ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1997. Вип. 4. С. 6–12.

зауважує, що «творча інтелігенція однією з перших усвідомила встановлення командно-адміністративної системи, казенно-бюрократичних методів керівництва культурою, класово-звulьгаризованого підходу до творчості та намагалася протистояти цьому». Прикладом активного опору представників літературної інтелігенції насадженню партійної монополії в культурі, на думку А. Тарапон: «...став факт видання І. Багряним у 1929 р. поеми “Ave Maria”, що була надрукована в одному з провідних секторів друку і з’явилась на світ без офіційного дозволу цензури (!). Це були не лише реакції автора на заборону ряду його творів, а й справжній бунт, чітко окреслений в присвяті до поеми: “Усім бунтарям і протестантам, всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, всім скривдженим і зборканим і своїй бідній матері – крик свого серця присвячую”»².

У контексті дослідження проблеми В. Савчук зазначає, що в розглядуваний період стали панівними адміністративно-командні методи організації науки, які виключали демократизм, самодіяльність і самоврядування в наукових товариствах. Це «автоматично виводило їх за межі планово керованих наукових установ» та призводило до їхньої ліквідації. Яскравим прикладом руйнівних кроків партійців щодо питання наукових установ, за словами дослідника, стала листопадова сесія ВУАН 1929 р., на якій було прийнято рішення про ліквідацію всіх місцевих

¹ Тарапон О. А. Художня інтелігенція в українізації 1923–1933 рр.: творчі пошуки й здобутки. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. 7. С. 38–47.

² Тарапон О. А. Творча інтелігенція України періоду українізації: громадська позиція та опір тоталітаризму. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2004. Вип. 15. С. 137–142.

наукових товариств, що входили до складу Академії наук ¹. Це рішення було офіційно затверджено в 1930 р. постановою ЦК КП(б)У «Про завдання партії в області наукової роботи». Відповідний нормативний документ містив заклик до боротьби з інакодумством в науковій і освітній сферах, а також схиляв працівників освіти до безкомпромісно прийняття принципів колективності та плановості в організації науки. Передусім вищесказане стосувалося вчених, об'єднаних у наукові товариства. Відтоді внутрішню організацію ще донедавна незалежних спільнот взяли під особистий контроль відповідні державні органи, що практично унеможливило роботу товариств ².

Всеохоплюючий наступ тоталітарної системи в радянському суспільстві на початку 30-х рр. XX ст. не лишив жодних шансів науковим товариства на їх існування. Першими припинили свою роботу осередки, які функціонували при ВУАН, долю яких вирішило відповідне розпорядження. Лише нетривалий час вдалося проіснувати тим науковим спільнотам, які діяли відокремлено. Проте репресивна командно-адміністративна система радянського суспільства не лишала шансів нікому хто намагався діяти поза межами її планових установок ³.

¹ Савчук В. С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917–1931). Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. 1995. № 1. С. 81–91.

² Там само.

³ Ткаченко В. В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20–30-ті рр. XX ст.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 569 с.

Таким чином, аналіз історичної літератури, присвяченої впливу партійної номенклатури на діяльність наукових товариств та інтелігенції Радянської України 1920–30-х рр., засвідчує, що в умовах наростаючої командно-адміністративної системи державного управління наукова спільнота переживала скрутні часи, викликані несприйняттям нової пролетарської еліти вільних, самоврядних поглядів старої інтелігенції імперських часів. Також дослідники за допомогою порівняння характеризують виникнення, ступінь та поширення репресивних, тоталітарних форм управління Радянською державою в перші роки її існування. Група науковців (Д. Бачинський, А. Зякун, Т. Коржихина та В. Коцура), даючи оцінку першим десяти рокам існування Радянської держави (1920–1930 рр.), вказують на запровадження та поширення цензури як методу протидії та боротьби з науковим вільнодумством. Інше коло вчених (М. Виговський, А. Домановський, Ю. Іорданова, В. Кравченко, В. Савчук), характеризуючи друге десятиріччя (1930–1940 рр.), інформують нас про створення карально-репресивних органів для боротьби як з окремими представниками наукової еліти, так і з цілими групами, серед яких і наукові товариства. У цей період країна по-справжньому відчула силу тоталітарної системи, що охопила всі сфери людського життя.

3.2. Історіографічні виміри фінансового становища наукових товариств при ВУАН у 1917-1930-ті рр.

Трансформаційні процеси в суспільстві, зумовлені наслідками Жовтневої революції 1917 р., започаткували нову політичну систему, що базувалась на ідейному комунізмі. Головною засадою нової концепції державного управління став принцип максимальної керованості суспільством, а тому освітня (наукова) галузь як фактор впливу на суспільну думку перетворилася на покійного, безвідмовного рупора комуністичної ідеології. Українське суспільство, потрапивши до складу Радянської держави у післяреволюційний період першої половини XIX ст., вкотре стало учасником усіх процесів. Найгостріше державні перетворення відчула на собі українська наукова інтелігенція, яка опинилась в «зашморгу» пролетарської ідеології.

Важливість дослідження передусім зумовлена особливим підходом до вивчення проблеми, адже історіографічний аналіз діяльності наукових товариств піднято в контексті фінансового аспекту, що раніше не спостерігається з-поміж вітчизняних дослідників. Таким чином, для нас актуальними є дослідження, присвячені діяльності наукових товариств України в 1917–1930-х років.

З огляду на окреслену проблематику, наукові історичні знання можна черпати від провідних вітчизняних істориків, серед яких особливої уваги передусім заслуговують: О. Гомотюк ¹, Л. Депенчук, З. Зайцева ¹,

¹ Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): монографія. Тернопіль, 2007. 552 с.

О. Коваленко, Л. Коваль ², В. Кокус ³, В. Кушлакова, О. Оглоблін ⁴,
В. Онопрієнко, М. Парахіна, В. Прокопчук, С. Руда, С. Рудько ⁵, В. Савчук,
С. Свистович ⁶, О. Севастьянов ⁷, С. Сліпущенко ¹, В. Ткаченко, Т. Щербань
та ін.

¹ Зайцева З. Вернадський і М. Грушевський: долання конфліктногенних зон в організації української науки. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. 2013. Вип. 18. С. 89–100.

² Коваль Л. Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909–1939 рр.). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_76_9.pdf.

³ Кокус В. Роль науково-краєзнавчих осередків України у розвитку рекреаційно-туристичної справи в 20-х - 30-х роках XX ст. Науковий вісник Чернівецького університету. 2012. Вип. 519–520. С. 16–19.

⁴ Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956. Київ, 2003. 250 с.

⁵ Рудько С. Науково-організаційна діяльність М. П. Василенка в радянський період. Наукові записки. 2012. Вип. 19. С. 139–150.

⁶ Свистович С. Громадські об'єднання у здійсненні більшовицьких культурних перетворень в Україні в 20-х – початку 30-х років XX століття. Культура народів Причорномор'я. 2007. № 90. С. 50–56.

⁷ Севастьянов О. Десять років на службі краєзнавству: Російське Товариство з вивчення Криму (1922–1932 рр.). Науковий журнал. Краєзнавство. 2009. Вип. 3–4. С. 90–96.

Найперше розглянемо у контексті проблематики дослідження працю українського філософа Л. Депенчук «Місцеві наукові товариства при ВУАН»². Автор дослідження, аналізуючи діяльність наукових товариств України в перше післяреволюційне двадцятиліття, описує дві найбільші на той час наукових установ країни – Українське наукове товариство (далі – УНТ) та ВУАН. Зокрема Л. Депенчук детально описує процес входження УНТ до складу ВУАН. Так, щоб повною мірою усвідомити причини і передумови цих процесів, варто розпочати аналіз дослідження з 1917 року. В цей час, за свідченням автора, в Україні розпочався бурхливий розвиток мережі закладів вищої та середньої спеціальної освіти. Свій внесок у цю справу зробили місцеві наукові та краєзнавчі товариства, які створювали музеї, різні наукові центри і співпрацювали з вишівськими підрозділами.

Ідея об'єднання наукових організацій, на думку Л. Депенчук, мала місце у проекті О. Янати (секретар Українського військового комітету Південно-Західного Фронту), де всі місцеві товариства мали об'єднатися під егідою Українського наукового товариства як загальноукраїнської наукової організації. Однак цей процес не було втілено в життя. Головною перешкодою на шляху до втілення ініціатив О. Янати став декрет Раднаркому УРСР від 25 січня 1921 р., підписаний Х. Раковським (голова

¹ Сліпущенко С. Сучасна вітчизняна історіографія про репресії проти інтелігенції в радянській Україні в 20–30-х роках XX століття. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. 2012. Вип. 3.33. С. 302–307.

² Депенчук Л. П. Місцеві наукові товариства при ВУАН. Вісник АН України. 1991. Вип. 8. С. 59–66.

Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем при РНК РРФСР), який зобов'язував (п. 5) Наркомосвіти республіки виробити новий статут УАН. Голова Наркому освіти Г. Гринько в листі до голови УАН А. Кримського писав: «Прохаю вас, керуючи роботами... запросити Укр. Н. Т. до найближчої участі в розробленні статуту і плану тої єдиної Всеукраїнської організації, в яку мусить перетворитися Українська Академія наук, Українське наукове товариство і всі місцеві наукові організації на Вкраїні». Результатом декрету стала ліквідація в березні 1921 р. УНТ та приєднання його складових (товариств) до новоствореної ВУАН.

Досить важливими, з огляду обраної проблематики, є праця «Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві» істориків В. Онопрієнка та Т. Щербаня ¹. Науковці надають узагальнюючу характеристику діяльності УНТ на початку XX століття. Вона містить важливі історичні відомості про причини, що зумовили ліквідацію УНТ. Автори праці стверджують: «Формальним приводом для цього слугувала економічна криза в Україні. Академія наук, якій було присуджено статус Всеукраїнської, розглядалась як центральна наукова установа, але й вона знаходилась у скрутному матеріальному становищі: переривалося фінансування, скорочувались штати. Але в рішенні про припинення діяльності УНТ був також інший, прихований підтекст: Товариство дедалі більше стали розглядати як конкуруючу відносно Академії наук організація. Майно УНТ, зокрема бібліотеку, передавали Академії» ².

¹ Онопрієнко В. Л. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Київ, 2008. 352 с.

² Там само.

Дослідження В. Онопрієнка та Т. Щербаня є цінним для нас також з огляду на фінансовий аспект діяльності наукових товариств. Автори зазначають, що в 1919 р., коли питання про ліквідацію УНТ ще не було актуальним, фінансові зобов'язання щодо діяльності різних секцій товариства приймала його Рада. Зокрема, це зрозуміло із заяви природничої секції Ради УНТ стосовно отримання коштів для Термінологічної комісії в серпні 1918 р. «...Зважаючи на те, що праця Комісії не повинна затримуватися при розв'язанні річних фінансових питань, члени Природничої секції прохають Раду УНТ дозволити одержувати від Товариства кошти, які асигновано для Термінологічної комісії. Доводимо до відома, що Міністерство Народної Освіти має асигнувати для розроблення термінології 42 000 крб., з яких уже одержано 5000 крб., і цими днями має бути одержано ще 5000 крб.»¹. Важливість праці зумовлена актуальними історичними і статистичними фактами щодо фінансів Товариства. Праця містить інформацію про бюджет Термінологічної Комісії за 1919 р., який становив 400 000 карб., з яких 110 000 карб. було асигновано урядом відповідно до доповіді Наркома освіти О. Шумського, 100 000 крб. було асигновано Сільськогосподарським Вченим Комітетом України, 90 000 крб. – 2-м відділом Академії на видання третього тому «Матеріялів», 30 000 крб. так само з коштів 2-го Відділу на утримання персоналу, а решта – з коштів Орфографічно-термінологічної комісії Академії наук та безпосередньо з коштів Термінологічної комісії Природничої секції УНТ, отриманих з інших джерел, зокрема шляхом продажу видань.

¹ Онопрієнко В. Л. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Київ, 2008. 352 с.

Важливим історичним джерелом, з огляду піднятої нами проблематики, постає дослідження М. Парахіно «Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-ті – на початку 30-х років ХХ століття»¹. Автор коротко аналізує діяльність товариств при ВУАН, а також дає нам цінні відомості про їх утворення, географію розташування, спеціалізацію та внесок у вітчизняну науку. Завдяки цій праці нам стають відомі такі наукові товариства, що входили до складу ВУАН: Харківське (засноване в 1921 р.), Полтавське (1918), Миргородське (1920), Прилуцьке (1927), Ніжинське (1925), Катеринославське (1924), Запорізьке (1926), Одеське (1926), Миколаївське (1923), Кам'янець-Подільське (1924), Кременчуцьке (1923), Остерське (1924), Конотопське (1926)², а також Чернігівська філія УНТ (1920).

У контексті обраної проблематики на увагу заслуговує праця В. Ткаченко «Доля українського краєзнавства у 20–30-ті роки ХХ сторіччя»³, де автор у процесі аналізу українського краєзнавства вказує на погіршення фінансового становища наукових товариств Чернігівщини, які потрапили до складу ВУАН. Так, через брак коштів поволі занепадало Сосницьке товариство, члени якого були змушені гуртувалися навколо Сосницького музею. Відсутність матеріальної бази була найголовнішою перешкодою і в

¹ Парахіна М. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-ті – на початку 30-х рр. Український історичний журнал. 2006. Вип. 6. С. 32–41.

² Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посіб. Київ, 2007. 215 с.

³ Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20–30-і роки ХХ сторіччя. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/17/20.pdf>

роботі Конотопського округового товариства краєзнавства, яке влітку 1927 р. створило 18 краєзнавчих гуртків у селах округи, але вони виявилися непрацездатними, хоча «на папері» в цих осередках налічувалося 600 осіб. Згідно з даними Українського комітету краєзнавства, у цей час були цілковито матеріально незабезпечені майже всі товариства республіки.

У своєму дослідженні В. Ткаченко звертає увагу на звіт ВУАН за 1926 р., де зазначалося: «...з усього кошторису Академії наук на потреби археології було виділено 500 крб. – 5 % (!) від необхідної суми, в той час, коли місячні витрати на одного лише археолога мали становити від 625 до 750 крб. Ось чому дуже гаряче було зустрінуто факт виділення Народним комісаріатом освіти понад 7000 крб. на продовження розкопок античної Ольвії та 2000 крб. на дослідження трипільської культури»¹.

Продовжуючи тему фінансів вартими уваги є низка досліджень В. Кушлакової^{2, 3, 4, 1}. Вчена, здійснивши аналіз діяльності Харківського

¹ Там само.

² Кушлакова В. Від українського наукового товариства до харківського наукового товариства. Вісник Дніпропетровського університету. 2011. Вип. XIX. С. 129–137.

³ Кушлакова В. Науково-дослідна та організаційна діяльність сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства в 1920–1930-і роки. URL: http://base.dnsgb.com.ua/inb/2013-2/13_kushlakova.pdf

⁴ Кушлакова В. Техническая секция Харьковского научного общества в 1920-е годы : в 2-х т. Урал индустриальный: Бакунинские чтения: индустриальная модернизация Урала в XVIII-XXI вв. : Материалы XI Всероссийской научной конференции (26–27 сентября 2013 г., Екатеринбург). Екатеринбург, 2013. Т. 2. С. 143–148.

наукового товариства, значне місце відводить фінансовому питанню. Зі статті «Від українського наукового товариства до Харківського наукового товариства» можна дізнатися про фінансовий стан товариства відповідно до кошторису за 1926–1927 рр., де зазначено про виділення 1600 крб. на діяльність технічної секції товариства. Кошти було розподілено постатейно згідно зі статутним положенням. Так, на підготовку до наукових засідань витрачали 300 крб., на з'їзди членів товариства йшло 400 крб., на експедиції з вивчення планування селищ в степовій території – 800 крб. і на організацію екскурсій на Дніпрельстан – 100 крб.^{2,3}.

В інших дослідженнях В. Кушлакової акцентовано на негараздах у видавничій діяльності Харківського товариства. Так, аналізуючи діяльність сільськогосподарської секції Товариства, автор вказує на його кошторис за 1927–1928 роки. Документ містить інформацію про те, що вже готовий «Збірник праць Секції» на 20 друкованих аркушів по 200 крб. кожний, через брак коштів не може бути надрукованим. Така сама доля спіткала і «Збірник

¹ Кушлакова В. Науково-технічні товариства в Україні у 1920–1930-ті роки: технічна секція Харківського наукового товариства. Питання історії науки і техніки. 2012. № 4. С. 50–56.

² Кушлакова В. Науково-дослідна та організаційна діяльність сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства в 1920–1930-і роки. URL: http://base.dnsgb.com.ua/inb/2013-2/13_kushlakova.pdf

³ Кушлакова В. Техническая секция Харьковского научного общества в 1920-е годы : в 2-х т. Урал индустриальный: Бакунинские чтения: индустриальная модернизация Урала в XVIII-XXI вв.: Материалы XI Всероссийской научной конференции (26–27 сентября 2013 г., Екатеринбург). Екатеринбург, 2013. Т. 2. С. 143–148.

праць Лісової Секції» Товариства, члени якого так і не отримали кошти на його видання (2000 крб.), а тому зазначена праця так і не побачила світ ¹.

Попри всі фінансові труднощі Харківського товариства, воно спромоглося отримувати прибутки завдяки організації та проведенню наукових лекцій. Згідно з твердженням Л. Депенчук, у 1929 р. Харківське товариство створило недільний робітничий університет, де лекції читали запрошені професори. Іноді товариства отримували кошти за наукову працю за домовленістю з держустановами і виплачували їх виконавцям, а членські внески йшли на організаційні потреби та видавничу справу товариств.

У контексті нашого дослідження важливими стали історичні джерела, передусім репрезентовані численними звітами про діяльність товариств. Розглянемо звітну документацію Одеського наукового товариства за 1928–1929 роки ². Так, завдяки аналізу розпорядчо-статистичних джерел його прибутки та видатки стають відомими на загал. У звіті зазначалось: «Для залучення до роботи товариства якомога більше молодих науковців ...Рада асигнувала з фінансового фонду 100 крб. на дослідницьку діяльність природничо-математичної секції, а також на її відрядження» ³.

Зі звітної документації Товариства ми також дізнаємося про отримання ним дотацій від Одеського Оргвиконкому в розмірі 5000 крб. в 1929 р., що на

¹ Бюлетень Харківського Наукового Товариства. Харків, 1927. № 2–3. 21 с.

² Звіт про діяльність Одеського наукового при Українській Академії Наук Товариства за 1928–29 академічний рік. Одеське наукове. Видання товариства. Одеса, 1930. 17 с.

³ Звіт про діяльність Одеського наукового при Українській Академії Наук Товариства за 1928–29 академічний рік. Одеське наукове. Видання товариства. Одеса, 1930. 17 с.

2000 крб. більше, ніж в попередньому році. Допомога Одеського Оргвиконкому була спрямована на підсилення видавничої діяльності товариства.

У фінансового звіту з 13 червня 1928 р. до 15 червня 1929 р. наведено джерела фінансування діяльності товариства. Так, найважливішими вливаннями були кошти від Оргвиконкому, членські внески окремих секцій товариства та прибутки від депозитних вкладів в Українбанку. Зокрема, дотації Оргвиконкому становили 4500 крб. (1000 крб. – кошти за минулий 1928 р. та 3500 крб. – кошти отримані за поточний 1929 р.), членські внески педагогічної секції товариства – 25 крб. та відсотки від депозиту – 12,05 крб., що в сумі становить 4537,05 крб. Якщо до уваги взяти кошти за минулі роки, то отримаємо 5058,78 крб.¹.

Актуальною працею в контексті історіографічного аналізу фінансового аспекту діяльності наукових товариств України зазначеного періоду є дослідження Л. Ковалю «Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909–1939 рр.)»², де автор звертає увагу на його фінансовий аспект діяльності Товариства. Зокрема, описуючи зміни та доповнення до статуту Товариства, науковець зазначає, що за новою редакцією статуту філія віддавала Головній раді лише 15 % доходів. Членський внесок становив

¹ Там само.

² Коваль Л. Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909–1939 рр.).

URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_76_9.pdf.

500 сотиків на місяць. Прибутки товариству приносили численні наукові публічні лекції представників товариства. Так, перші лекції було проведено в Народному домі Перемишля професором міської гімназії Ізидором Єлюком. Вартість квитка для слухачів з сидінням становила 20 сотиків, а для осіб, які стояли – 10 сотиків ¹.

Важливе значення для здійснення історіографічної оцінки фінансового стану наукових осередків в Україні упродовж 20–30-х рр. XX ст. є праця В. Прокопчук «Від “зоряності” – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років XX століття» ². Автор дослідження досить сміливо описує становище краєзнавчих наукових осередків в Україні на початку XX ст., звертаючи увагу на фінансову маніпулятивність органів влади щодо питання діяльності наукових установ. Науковець відзначає, що виявом тиску на краєзнавчий рух, як і загалом на громадські організації, стало їх фінансування. Саме через це не міг організувати свою діяльність Український комітет краєзнавства. Кошти для забезпечення його фінансування були мізерними, їх не завжди вистачало навіть на канцелярські витрати. Через брак коштів було припинено випуск журналу «Краєзнавство», опублікування низки інформативно-аналітичних матеріалів. Це засвідчує, що

¹ Коваль Л. Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909–1939 рр.).

URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_76_9.pdf.

² Прокопчук В. Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років XX ст. Краєзнавство. 2006. Вип. 1-4.

система державного фінансування була ефективним засобом контролю та маніпулювання громадськими і науковими організаціями.

Важливою працею, з огляду на діяльність наукових товариств України згаданого вище періоду в питанні фінансів, є дослідження вітчизняного історика, джерелознавця, доктора історичних наук В. Савчука «Краєзнавчий рух України другої половини 1920-х – першої половини 30-х років ХХ століття у лещатах політики одержавлення»¹. Автор, спираючись на численні наукові джерела, підсилює нашу думку щодо питання фінансового впливу державних органів на діяльність наукових осередків. Історик вказує на використання різних форм тиску – політичне редагування краєзнавчої літератури, фінансову пріоритетність у розподілі коштів на діяльність товариств, тобто влада настирливо дбала про їх одержавлення. Саме ці обставини були вагомою причиною занепаду історико-краєзнавчого руху на початку 30-х рр. і його згортання наприкінці 1930-х років.

ВУАН ще від початку приєднання наукових організацій, розуміючи власну неплатоспроможність, розробила загальний статут, згідно з яким, як вважає Л. Депенчук, до складу товариств могли входити не лише окремі особи, а й установи та організації. В умовах фінансових і матеріальних нестатків того часу цей пункт статуту давав змогу приймати до товариства таких «юридичних членів», як райвиконкоми і навіть правління окружної сільгоспспілки. Цією нормою статутного положення скористалось Коростенське наукове товариство при ВУАН. Загалом підтримка наукових

¹ Савчук В. С. Краєзнавчий рух України другої половини 1920-х – першої половини 30-х років ХХ ст. у лещатах політики одержавлення. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2011. Вип. 4. С. 150–162.

товариств зі сторони ВУАН та від Наркомпросу була в межах 300–500 крб., щорічно. Однак на таку допомогу могли розраховувати далеко не всі товариства. Згідно з повідомленням від Л. Депенчук, субсидії отримували лише Полтавське, Харківське, Одеське та деякі інші товариства ¹.

Попри аморфність та фінансову скруту, товариства мали повне право на власне майбутнє, якби не їх ліквідація на листопадовій сесії ВУАН у 1929 році. Головною причиною такого рішення Академії, як зазначалось у її звіті, була фінансова неспроможність підтримки наукових установ. Однак, на думку В. Ткаченка, який у власному дисертаційному дослідженні ² приділив значну увагу науковим осередкам, рішення про ліквідацію товариств зумовлено передусім боротьбою з залишками УНТ, очолюваної М. Грушевським.

У 1930-х рр. було ліквідовано й інші наукові спільноти. Насамперед це стосувалося товариств дослідників природи, які діяли при університетах і краєзнавчих товариств, утворених ще за царських часів. Реструктуризація наукових товариств, відповідно до поглядів В. Ткаченка в працях «Доля українського краєзнавства у 20–30-ті роки ХХ сторіччя» ³ та «Внесок громадських об'єднань Чернігівщини в розвиток історико-краєзнавчих

¹ Депенчук Л. Місцеві наукові товариства при ВУАН. Вісник АН України. 1991. Вип. 8. С. 59–66.

² Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посіб. Київ, 2007. 215 с.

³ Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20-30-і роки ХХ сторіччя. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/17/20.pdf>

досліджень 1920–1930-х років»¹, натомість супроводжувалася створенням краєзнавчих секцій при навчальних закладах і колгоспах. Це значно зменшило ефективність роботи вчених. Такі реорганізаційні процеси в науковій і освітній сферах, на думку В. Ткаченка, «спричинили занепад наукового потенціалу, нагромадженого історико-краєзнавчими організаціями протягом 20-х років та зумовили появу численних “білих плям” в історії України та її брутальну фальсифікацію на догоду тоталітарній системі»².

Отже, історіографічний аналіз літератури про наукові товариства України в післяреволюційне двадцятиліття вказує на її наукове переосмислення та поглиблене вивчення.

По-перше, дослідникам вдалося з’ясувати реальний фінансовий стан наукових товариств України у 1917–1930-х роках. Так, група вчених, серед яких В. Онопрієнко, Т. Щербань, М. Парахіно, В. Ткаченко, В. Кушлакова, Л. Коваль та В. Прокопчук, наголошували на погіршенні фінансового становища наукових осередків в 1920-х роках. Головною причиною фінансової недієздатності товариств була уніфікація та інкорпорація їх до ВУАН. Адже остання, прив’язавши до себе низку наукових установ, суттєво скоротила їх фінансування. Простежується також вибірковість субсидіарної допомоги товариствам від Академії, що призвело до зникнення цілої низки наукових осередків.

¹ Ткаченко В. Внесок громадських об’єднань Чернігівщини в розвиток історико-краєзнавчих досліджень 1920–1930-х років. Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 30–38.

² Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20-30-і роки XX сторіччя URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/17/20.pdf>

По-друге, спираючись на історіографічне тло піднятої нами проблематики, інша група дослідників (Л. Депенчук, В. Савчук, О. Гомотюк, З. Зайцева, О. Коваленко, В. Кокус, О. Оглоблін, М. Парахіна, С. Руда, С. Рудько, С. Свистович, О. Севастьянов, С. Сліпущенко та І. Шоробура) розглядає погіршення фінансового стану товариств як цілеспрямовану руйнаційну політику комуністичної партії відносно наукових товариств. Науковці зазначають, що наприкінці 20-х і на початку 30-х рр. XX ст. тоталітарна система радянського суспільства, використовуючи силу політичних репресій і терору проти представників наукової інтелігенції, прийняла рішення ліквідувати всі наукові товариства, що призвело до їх остаточного занепаду.

По-третє, піднята нами проблематика в історіографічному вимірі не була належним чином висвітлена, а тому розширює науковий спектр і створює передумови для її подальшого наукового вирішення.

3.3. Наукові товариства в імперську і радянську добу: порівняльна історіографія.

«У радянські часи вона (наука) підганялася під жорстокі шаблони “базису – надбудови”, ідеологічно консервувалася в дихотомії “реакційне – прогресивне” і “мертвою хваткою” увінчувала становий хребет подій, на якому доволіно (та, як правило, спотворено) випиналися одні явища й відверто замовчувалися інші» – це міркування вітчизняного історика сучасності О. Реєнта стосовно планових підходів у науці часів більшовизму є актуальним¹.

Переосмислюючи вітчизняну історичну науку, зокрема імперського та радянського часів, важливою стала проблема існування наукових товариств та їх членів в умовах цензури імперського уряду в післяреформаційний період Російської імперії (друга половина XIX ст.) та у часи тотальної диктатури і репресій щодо інакодумців у Радянській державі (20–30-ті рр. XX ст.). Важливість обраної проблематики зумовила порівняльним історіографічним аналізом наукових товариств на території України в фінансовому та правовому аспектах імперської та радянської доби.

Активізація діяльності наукових товариств України простежується в період ліберально-демократичних реформ другої половини XIX ст. Російської імперії та першого десятиліття існування Радянського Союзу, зумовлена урядовими політичними програмами – «коренізація» або «українізація». Ці та інші історичні процеси сформували підґрунтя для наукового осмислення історичних явищ і подій навколо діяльності наукових

¹ Реєнт О. П. Україна XIX–XX ст.: Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський, 2009. С. 10.

товариств. Так, на думку історика В. Шевченка, причинами і передумовами, які пожвавили державні перетворення в Російській імперії в 60–80-х рр. XIX ст., стали поразки імперії у Кримській війні та економічне відставання від країн Заходу. Дослідник зазначає: «...на той час вона залишалася єдиною “цивілізованою” європейською країною, в якій продовжувало панувати кріпосне право. Цьому значною мірою сприяла політика “Миколаївського імперіалізму” з його опорою на армію, а відносно сталі позиції на зовнішньому ринку Росія утримувала за рахунок експлуатації приєднаних земель (Закавказзя, Середня Азія, Південна Україна), зберігаючи недоторканим кріпосницький центр». У цьому контексті вартою уваги є праця Б. Литвака «Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива» («Переворот 1861 року в Росії: чому не реалізувалася реформаторська альтернатива»), в якій науковець акцентує на економічному відставанні імперії від провідних країн світу. Так, дослідник, спираючись на статистику, зазначає: «...глибокій кризі, яка назрівала, сприяла Кримська війна (1853–1856 рр.), під час якої дефіцит державного бюджету сягнув астрономічних 800 млн руб. сріблом, експорт хліба впав у 13, а імпорт машин і механізмів – у 10 разів»¹. За таких обставин – в умовах економічної та суспільно-політичної кризи – країною прокотилися масові антикріпосницьких рухи («київська козаччина», «похід у Таврію по волю» та ін.). На міжнародній арені країна також втратила стабільні лідируючі позиції, що було закріплено в умовах Паризького миру (1856), засвідчивши серйозне

1 Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М., 1991. С.11.

падіння міжнародного авторитету Російської імперії¹. Ці та інші негаразди, які спіткали Російську імперію підштовхнули її уряд до проведення реформ, серед яких на нашу увагу заслуговує реформа у вищій школі 1863 року. Завдяки нетривалій лібералізації, що була виражена державними перетвореннями, науковим товариствам, як власне і усій науковій інтелігенції, вдалося досягти певних успіхів як в країні, так і за її межами.

Аналізуючи становище наукових товариств в умовах «реанімованої» імперії – Радянського Союзу в 20–30-х рр. ХХ ст. – варто відмітити суспільно-політичні процеси, що сформували новий імпульс у діяльності наукових організацій країни. У науковій історичній літературі про українську інтелігенцію засвідчено, що насильницький прихід до влади більшовиків та утворення в межах колишньої Російської імперії Радянського Союзу примусив владу на деякий час провести ліберальні заходи в питанні культури та освіти. Передусім це стосувалося захоплених територій, однією з таких була й Україна. Якщо в часи царизму ліберальні зміни були репрезентовані у формі реформ, то в радянські часи вони були відображені в політиці «коренізації» або «українізації». У науково-історичній літературі існують різні думки і оцінки цієї політики. У цьому контексті уваги заслуговує праця історика К. Малій «Українізація освіти в 1920-ті роки», в якій автор стверджує, що «українізація» – це «...вимушений тактичний відступ більшовицької партії від “воєнного комунізму”, як “тимчасова відмова від запровадження політики інтернаціоналізму, щоб за допомогою комуністів проникнути і закріпитися серед місцевого населення”, а також прагнення

1 Шевченко В. М. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування. Український історичний журнал. 2013. № 5.

радянської влади відвернути населення від продовження боротьби за національно-державне утвердження»^{1, 2}.

Визначивши причини і передумови лібералізації урядової політики в період Російської імперії та в умовах Радянської держави спробуємо порівняти між собою політико-економічний аспекти діяльності наукових товариств України в різні історичні часи.

Уже зазначалося, що поживлення діяльності наукових товариств у період Російської імперії було зумовлене провадженням у другій половині XIX ст. ліберально-демократичних реформ, серед яких особливої уваги заслуговує передусім реформа у вищій школі. Важливість цієї реформи та її вплив на діяльність наукових організацій і наукову інтелігенцію відображено в дослідженнях вітчизняних істориків, серед яких важливими є праці С. Рудої, А. Нарадько, В. Бакірова, П. Вівчарик, О. Добржанського, Є. Дороша, К. Левицького, В. Пашука, С. Перського, С. Середонина, А. Степанського, Л. Шологона, Н. Булик, І. Левченко, Н. Кушлакової та ін.

У праці Ю. Конюшенка «Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX століття»³, автор

1 Малій К. Українізація освіти в 1920-ті роки. Рідна школа. 1996. № 11–12. С. 29.

2 Суровий А.Ф. Політика Українізації в освіті Поділля у 1920-х роках. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Історичні науки. Т. 23.

3 Конюшенко Ю. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст. XVI Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського

аналізує реформу у вищій школі відповідно до нормативного документа, тобто університетського статуту (1863). На думку історика, університети мали можливість (з дозволу Міністра народної освіти Російської імперії засновувати) наукові товариства «для вдосконалення загальними зусиллями будь-якої визначеної частини науки і для обговорення засобів підвищення їх рівня в університетах» ¹. Варто відмітити такі положення в статуті: «До особливої переваги університету зараховано (параграф 9) складання в ньому вчених спільнот, які вправляються у російській та древній словесності, а також займаються розповсюдженням науково-дослідних і точних наук, заснованих на достовірних началах» ². Включення цього пункту в розділ про способи розвитку наукової діяльності університетів підвищувало наукову значущість і престиж товариств, надавало їм юридичної визначеності. Завдяки реформі вищої школи наукові організації отримали від вищого політичного керівництва в особі імператорського уряду дозвіл на автономність власної діяльності.

Університетська реформа не лише юридично сформулировала умови для розвитку науки в країні, а ще й, завдяки можливості університетам створювати наукові організації, надала їм фінансову підтримку, про що

історичного музею. Харків, 2010. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111>.

1 Коваленко О. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): тези доп. Чернігів – Ніжин, 1988. С. 98.

2 Полное собрание Законов Российской империи. 2-е изд. СПб., 1850–1880. Т. 25-55. Стб. 585–587, Т. 38. Отд. 1. № 39752.

свідчать численні наукові праці, авторами яких стали Д. Багалій, О. Войно-Даньчишина, Г. Додонової, І. Демуз, І. Іванюк, Ю. Конюшенко, Т. Лутаєва, Ю. Павленко, Ж. Перцева, С. Рождественський, С. Руда, Є. Соболева, С. Хорошева, Ю. Хмарський, Ю. Храмова та ін.

Економічний (фінансовий) аспект діяльності наукових товариств у період ліберально-демократичних реформ у Російській імперії добре відображений в історичній праці Ю. Павленка «Наукові товариства – феномен просвітництва і культури». Автор проаналізував фінансову політику імперського уряду в питанні діяльності наукових товариств. Зокрема, на думку історика, товариства мали кошти від держави на розвиток власних наукових проєктів, оскільки після схвалення імператором Олександром II, 22 лютого 1868 р. дозволу на заснування товариств при Петербурзькому, Київському, Казанському, Харківському та Новоросійському університетах, державна рада виділила кожному університетському товариству щорічну казенну дотацію в сумі 2500 крб.¹

Фінансування наукових товариств у цей час здійснювалося також за підтримки приватних підприємців. У цьому контексті варто згадати працю О. Соболевої «Организация науки в пореформенной России» («Організація науки в післяреформенній Росії»)². Автор зазначає, що розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі викликав значний попит до

¹ Наукові товариства – феномен просвітництва і культури / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. Київ, 2001. 420 с.

² Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград, 1983. 160 с.

наукових розробок, якими зацікавилися передусім заможні аграрії. Це поживляло діяльність товариств та давало змогу отримувати кошти від наукової діяльності. Інші прибутки товариства отримували від членських внесків і меценатів.

Наступним періодом дослідження є 20–30-ті рр. XX століття. Питання політики уряду Радянської держави стосовно наукових організацій та інтелігенції у перші роки її існування вивчали такі вітчизняні та зарубіжні дослідники: Д. Бачинський, М. Виговський, О. Висовень, І. Демуз, А. Домановський, А. Зякун, Ю. Іорданова, Т. Коржихина, С. Кикоть, А. Коцур, В. Коцур, Н. Коцур, В. Кравченко, В. Молоткіна, В. Савчук, О. Тарапон, О. Удод, Л. Хмельницька та ін. У дослідженні «Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20–30-ті роки XX ст.» А. Зякун зазначає, що «до революції в Україні і в Російській імперії інтелігенція відігравала виняткову роль в духовному житті суспільства. Це було зумовлено колосальним розривом між культурно-освітнім рівнем пересічного населення та нечисленної інтелігенції. Але 1920–1930-ті рр. в розмірене життя інтелігенції внесли кардинальні зміни»¹. Вони були зумовлені насамперед політикою партійного керівництва Радянської держави, яке поставило собі за мету примусити інтелігенцію здійснювати свою діяльність в руслі нової пролетарської культури. Оскільки більшість науковців не сприйняла нових підходів щодо організації освіти і науки країни, то партійне керівництво перейшло до рішучих дій, основою яких стала безкомпромісна ідеологія та боротьба з інакодумством.

¹ Зякун А. І. Українська інтелегенція: соціальний портрет крізь 20–30-ті роки XX ст. Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина: зб. наук. праць. Суми, 2008. С. 152–161.

Уже в квітні 1921 р. при Укрголовпрофосі (Губернський комітет професійно-технічної та спеціальної освіти), що входив до складу Народного комісаріату просвітництва, було створено Науковий комітет, який мав контролювати діяльність наукових товариств України і спрямовувати їх науково-дослідну роботу. Цей орган мав координувати діяльність наукової інтелігенції в руслі пролетарської революції. Втручання чиновників у внутрішні справи товариств чітко простежувались у коментарі Я. Ряппо (заступник наркому освіти УРСР) відносно назв товариств під час їх перереєстрації: «Як можна пояснити ті безграмотні назви і на основі яких даних складені їх анкети?»¹. Наслідком такої заяви стало скорочення чисельності наукових товариств в Україні.

У контексті дослідження діяльності наукових організацій України в умовах політики більшовизму Радянської держави 20–30-х рр. ХХ ст. актуальним є фінансовий аспект, який, як засвідчує історіографічний аналіз проблеми, комплексно раніше не був досліджений. Попри відсутність узагальнюючої праці, наявні наукові дослідження історичної науки, автори яких певною мірою розглядали економічний аспект діяльності наукових організацій. Цією проблематикою цікавились О. Гомотюк, Л. Депенчук, З. Зайцева, О. Коваленко, Л. Коваль, В. Кокус, В. Кушлакова, О. Оглоблін, В. Онопрієнко, М. Парахіна, В. Прокопчук, В. Савчук, С. Руда, С. Рудько, С. Свистович, О. Севастьянов, С. Сліпущенко, В. Ткаченко, І. Шоробура, Т. Щербань та ін.

Як засвідчують історичні джерела, надмірна політика централізму не могла обійти стороною наукову сферу, що відобразилося в інкорпорації наукових товариств до ВУАН. Ця установа стала визначати доцільність чи

¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Д. 405. Арк.

недоцільність наукових проектів та їх фінансування. У контексті зазначеної проблематики на увагу заслуговує праця В. Ткаченко «Доля українського краєзнавства у 20–30-ті роки XX сторіччя»¹, де автор, аналізуючи українське краєзнавство, вказує на погіршення фінансового становища наукових товариств Чернігівщини, які потрапили до складу ВУАН. Через брак коштів поволі занепадає Сосницьке товариство, члени якого були змушені гуртуватися навколо Сосницького музею.

Попри аморфність та фінансову скруту, товариства мали повне право на власне майбутнє, якби не їх ліквідація на листопадовій сесії ВУАН у 1929 році. Головною причиною такого кроку Академії була фінансова неспроможність підтримки наукових установ. Однак, на думку В. Ткаченка², рішення про ліквідацію товариств зумовлено боротьбою з залишками Українського наукового товариства, очолюваного М. Грушевським.

Здійснюючи аналіз двох історичних періодів (другої половини XIX ст. і 20–30 рр. XX ст.) окресленої проблеми, варто наголосити на багатовимірності поглядів науковців щодо оцінки впливу держави на діяльність наукових товариств України. Численні наукові праці дали змогу схарактеризувати та проаналізувати економічний і політико-правовий аспекти діяльності наукових організацій в умовах двох систем – імперської та більшовицької, а отже, окреслити певні зрушення в діяльності наукових товариств у післяреформаційний період та їхній занепад в умовах більшовицьких експериментів.

¹ Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20–30-і роки XX сторіччя. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/17/20.pdf>

² Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посіб. Київ, 2007. 215 с.

Історична література про вітчизняну інтелігенцію та наукові осередки часів панування Російської імперії на теренах України у післяреформаційний період XIX ст. засвідчила позитивні зміни в динаміці розвитку науки, завдяки проведенню ліберально-демократичних реформ, серед яких важливою для науковців стала реформа вищої школи 1863 року. Результатом впровадження змін у науці став стрімкий розвиток наявних і виникнення нових різногалузевих товариств, насамперед при університетах. За наказом імператора Олександра II, наукові товариства, які функціонували при університетах отримали певне фінансування. Разом із державним фінансуванням товариства здобули підтримку і від приватних організацій, передусім від аграріїв на розробку нових й удосконалення наявних технологій.

Аналіз наукової літератури з означеної проблеми стосовно наукових товариств у більшовицьку добу 1920–1930-ті рр., демонструє діаметрально протилежні міркування науковців щодо становища наукових товариств. Дослідники зауважують, що передусім політика більшовицького уряду була спрямована на цілковитий контроль усіх сфер людського життя, зокрема науки. З перших днів при владі більшовики створили численні органи для контролю за діяльністю наукових організацій і визначили безкомпромісну пріоритетність пролетарської науки, що мало нищівний вплив на розвиток науки. Центристська політика більшовиків виявилася у примусовій інкорпорації усіх наукових організацій до керованої владою ВУАН, яка з урахуванням обмеженого бюджету позбавила більшість товариств наявного фінансування, що призвело до їх занепаду.

Висновки до 3 розділу:

Отже аналіз історичної літератури дає підстави констатувати, що в умовах зміцнення командно-адміністративної системи державного управління наукова спільнота переживала скрутні часи, викликані несприйняттям новою пролетарською верхівкою вільних, самоврядних об'єднань інтелігенції. Дослідники охарактеризували виникнення, масштаби репресій, становлення тоталітарних форм управління радянською державою в перші роки її існування. Зокрема, Д. Бачинський, А. Зякун, Т. Коржихіна, В. Коцур, даючи оцінку першим десятиліттям радянської влади, вказують на запровадження і поширення цензури як методу боротьби з науковим вільнодумством.

М. Виговський, А. Домановський, Ю. Іорданова, В. Кравченко, В. Савчук, Ю. Шаповал, характеризуючи друге десятиріччя (1930 – 1940-й рр.), відзначають, що в цей час радянською владою створюються спеціальні карально-репресивні органи для боротьби як з окремими представниками наукової еліти, так і з цілими групами, зокрема, науковими товариствами. В історіографічному дискурсі щодо діяльності наукових товариств України в умовах політики більшовизму 20-30-х рр. XX ст. утвердилася думка про руйнацію тоталітарним режимом самоврядних наукових об'єднань, підпорядкування їх партійному контролю та остаточній ліквідації свободи творчості.

Історичні розвідки щодо фінансового становища наукових товариств у складі ВУАН в умовах більшовизму засвідчили про погіршення фінансового становища наукових осередків 1920-х рр. На думку науковців (Л. Коваль, В. Кушлакова, В. Онопрієнко, М. Парахіно, В. Прокопчук, В. Ткаченко, Т. Щербань), це було викликано уніфікацією та інкорпорацією останніх до

структури Всеукраїнської академії наук. Адже саме ВУАН, прив'язавши до себе низку наукових установ, суттєво скоротила їх фінансування, що негативно вплинуло на видавничу діяльність. Іншим, не менш негативним кроком радянської влади щодо наукових товариств, стала вибірковість субсидіарної допомоги, що призвело до зникнення низки наукових осередків.

Порівняльний аналіз економічного і політико-правового становища товариств України на зламі двох століть – XIX і XX дав підстави відмітити про певні позитивні зрушення в наукових пошуках об'єднань учених у пореформенний період та їх занепад в умовах тоталітаризму.

Історична література про вітчизняну інтелігенцію та наукові осередки імперського періоду на теренах України у пореформенний період засвідчила позитивні зміни у динаміці розвитку науки, завдяки проведенню ліберально-демократичних реформ.

Аналіз наукової літератури з означеної проблеми в умовах політики більшовизму (20-30-ті рр. XX ст.) демонструє діаметрально протилежні міркування науковців з огляду на становище наукових товариств. Політика більшовицького уряду була спрямована на цілковитий контроль за усіма сферами суспільного життя, а наука при цьому не стала винятком. З перших днів більшовицького перевороту радянські функціонери створили численні органи для контролю за діяльністю наукових організацій та визначили безкомпромісну пріоритетність пролетарської науки, що безумовно мало негативний вплив на розвиток науки як самостійної галузі суспільної свідомості. Політика централізації і тотальної цензури більшовиків у сфері науки проявилася насамперед у примусовій інкорпорації всіх наукових організацій до підконтрольної владі Всеукраїнської академії наук, яка з

урахуванням обмеженого бюджету позбавила фінансування більшість товариств, що згодом призвело до їх занепаду та самоліквідації.

Таким чином, суспільно-політичні трансформації на теренах України в імперську і радянську добу, відображені в історіографічному дискурсі, виступають визначальним чинником діяльності наукових товариств у широкому ракурсі – від появи до занепаду.

ВИСНОВКИ

Після здобуття Україною незалежності розпочався якісно новий етап розвитку вітчизняної науки, яка в умовах плюралізму започатковує нові тенденції та принципи власного будівництва. У свій час відомий український філософ В.І. Вернадський розглядав науку як геологічну й історичну силу, що змінює біосферу й життя людства. Учений наголошував, що наука – свідомість людства, соціальний, вселюдський продукт, в сонові якого лежить сила факторів, узагальнень і, звичайно, людського розуму. Усвідомлюючи важливість міркувань філософа досягнення вітчизняної науки в умовах сьогодення постає своєрідним скарбом нації. Саме тому так важливо оновлювати вітчизняну науку, дослідивши її історію, перейнявши найкращий досвід учених попередніх поколінь, збудувати справжню прогресивну науку з національним відтінком.

Сьогодні, як ніколи актуальними для нас є теми, присвячені історіографії наукових товариств України в умовах суспільно-політичних трансформацій другої половини ХІХ – 20-30-х рр. ХХ ст. Адже саме наукові товариства, будучи незалежними науковими організаціями, у період українського бездержав'я, змогли не тільки зберегти, а й примножити здобутки вітчизняної науки. Значущість теми, обумовлена також часово-просторовими межами, на межі дух великих століть реформ й революцій. Саме тому, сьогодні, коли разом з Українською незалежністю у 1991 році вітчизняна наука отримала право на самовираження, варто, переосмислюючи вітчизняну історію, відкрити суспільству роками замордовані, по справжньому сильні погляди української інтелігенції, які відобразилися на сторінках їх часописів.

У *висновках* сформульовано загальні підсумки наукового дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, які виносяться на захист.

1. Історіографія історії наукових товариств України в умовах суспільно-політичних трансформацій II половини XIX – 20-30-х рр. XX ст. репрезентована широким колом праць, які вирізняються теоретико-методологічним рівнем, власною рефлексією дослідників, засобами і методами дослідження накопиченого матеріалу, структурою пізнавальної діяльності і т.д. Водночас, враховуючи зміни в науково-теоретичній свідомості вчених, удосконалення наукового знання, відхід від догматичних, усталених стандартів наукового мислення, слід виокремити три періоди наукової розробки проблеми: імперський (друга половина XIX – початок XX ст.), радянський (1920-1990 рр.) та сучасний (з 1991 р.).

Встановлено, що дослідницькі праці імперського періоду висвітлюють лише окремі аспекти задекларованої теми. Історіографія даного періоду представлена переважно звітами та ювілейними виданнями членів наукових товариств.

Історіографія радянської доби репрезентована здебільшого дисертаційними, монографічними працями, науковою періодикою тощо, де розкрита роль і значення наукових товариств у суспільному розвитку другої половини XIX – початку XX ст.

Сучасна історична література представлена низкою наукових розвідок, в яких відтворено цілісну картину діяльності наукових товариств, а також значно розширено інформаційний спектр наукового виміру внеску вчених у розвиток науки й техніки. Конструктивна функція історіографії відображена в сучасних працях вітчизняних дослідників, які озброюють молодих учених методологією інтелектуального пошуку, а також визначають сучасні підходи

до наукового дискурсу. У даному контексті слід відзначити праці В. Головка, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, І. Колесник, К. Кондратюка, А. Коцура, В. Коцура, В. Потульницького, О. Реєнта, Ю. Шаповала, Н. Яковенко та ін.

Оскільки певний масив публікацій з досліджуваної теми вже до цього був уведений до наукового обігу, автор вперше аналізує його через призму сучасних історіографічних практик, переосмислюючи минуле.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, логічності, системності та наукової об'єктивності в підходах до вивчення явищ минулого на основі комплексного використання наявної джерельної бази. Огляд історіографії здійснено за хронологічним і структурно-тематичним науковими принципами. Використано нові теоретико-методологічні розробки сучасної української історичної науки, яка базується на власній рефлексії дослідників, їх творчому підході до вивчення минулого під кутом зору нових ідей, методик і концепцій.

2. Визначальним чинником, який впливав на внутрішню рефлексію дослідника були політична, соціальна, ідеологічна сфери суспільного буття. У працях, присвячених товариствам імперських часів, наукові самоврядні організації розглядаються як спроби інтелігенції уникнути цензури задля ефективного розкриття науково-дослідної роботи. Праці радянського періоду інформують про вплив більшовицької ідеології та цензури на функціонування наукових спільнот. У даному контексті важливими є наукові розвідки Д. Бачинського, М. Виговського, А. Домановського, А. Зякун, Ю. Іорданової, Т. Коржихіної, В. Коцура, В. Кравченка, В. Савчука та ін.

3. В умовах «тривалої бездержавності та інституціональної нелігітимності культурно-освітніх установ» (за І. Колесник) осередками

інтелектуальної праці на теренах України виступали наукові товариства. В імперську добу товариства зберегли певну фінансову, світоглядну автономність, що дозволяло визначати актуальну тематику наукових досліджень, налагоджувати творчі зв'язки з університетами, науковими центрами, лабораторіями європейських країн. Водночас, стосовно фінансового становища наукових товариств досі триває наукова дискусія у площині державної допомоги науковим практикам, матеріального стимулювання інтелектуальної праці вчених.

Дослідники І. Іванюк, Ю. Конюшенко, Т. Лутаєва, Ж. Перцова та ін. вбачають деяку позитивну роль держави щодо діяльності наукових товариств, насамперед у субсидіарній допомозі видавничій справі та закордонних відряджень учених. Автори О. Іваненко, О. Ковалекнко, А. Нарадько, М. Сумцова та ін. вказують на мізерну державну підтримку науки в Російській імперії, що й зумовило, на їхню думку, пошук товариствами альтернативних джерел фінансування наукової діяльності шляхом залучення коштів меценатів та членських внесків.

На наш погляд, царська Росія не була зацікавлена в інтелектуальному розвитку національних окраїн, насамперед України, адже товариства вчених створювали умови для легітимації національної форми науково-освітніх практик в імперському соціокультурному середовищі. Не дивлячись на всілякий опір імперського режиму соціокультурному прогресу, наукові товариства на українських землях закладали духовні підвалини боротьби за незалежність.

4. В умовах суспільно-політичних трансформацій 1920-1930-х рр., надмірної політизації усіх сфер життя радянської України наукові товариства остаточно втрачають світоглядну автономію, свободу інтелектуальної

творчості. Політичні репресії і цензура, підпорядкування політичної волі інтелектуала інтересам диктатури пролетаріату залишали за вченими такі форми супротиву владі, як «культурна, моральна або мовна опозиція». Винищення «старої інтелігенції» і формування «нової» відбувалося водночас із утвердженням певного стереотипу відторгнутого «прошарку» суспільства, який зневажався у політичній площині. До таких висновків дійшли дослідники Д. Бачинський, А. Зякун, Т. Коржихіна, С. Кульчицький, В. Коцур, Ю. Шаповал та ін.

Утвердження репресивно-каральної системи в науці, руйнація самоврядних інститутів, громадських організацій учених відображені в працях А. Домановського, М. Виговського, В. Кравчинка, В. Савчука та ін.

Уніфікація та інкорпорація наукових осередків до структури ВУАН (Л. Коваль, В. Кушлакова, В. Онопрієнко, В. Ткаченко та ін.) призвели до їх зникнення, занепаду наукового потенціалу в галузі гуманітаристики (С. Руда, С. Рудько, С. Свистович та ін.). Як самоврядні наукові інститути, товариства вчених у тоталітарній системі втрачають роль «мотора» творчості та механізму гнучкого реагування на виклики часу.

5. Незважаючи на певні досягнення у розкритті задекларованої теми, досі належним чином не досліджено низку її аспектів. В сучасному історіографічному полі практично не відслідковуються організаційні засади діяльності наукових спільнот, внутрішні форми рефлексії дослідників, формування їхніх пізнавальних задач тощо. Окремого наукового пошуку заслуговує установлення наступності, неперервності та перервності наукового пізнання в умовах імперського, радянського періодів. Невичерпними залишаються персоніфіковані виміри діяльності наукових

товариств, роль учених у розбудові вітчизняної науки в період українського бездержав'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архіви.

1. **Центральний державний історичний архів України, м. Київ**
 Ф. 16. Київський університет, м. Київ,
 оп. 479,
 Дело совета университета о регистрации ученых обществ, 1919 р., спр.
 183 арк.
 Ф. 295. Київський університет, м. Київ,
 оп. І.
 Уведомление киевского губернатора о выдаче председателю правления
 «Украинского научного общества» проф. Грушевскому М.С. свидетельства
 на издания журнала «Записки Украинского наукового товариства в Києві»,
 спр. 150 арк.
2. **Державний архів міста Києва**
 Ф. 707. Управління Київського навчального округу,
 оп. 195, спр. 12 арк.
 Об исследовании научного общества

ІІ. Звіти.

3. Герасименко В. Звіт про діяльність Одеського наукового товариства / Склавав вчений секретар В. Герасименко. – Одеса: Т-во, 2-га держдрук. ім. Леніна, 1928. – 16 с.
4. Звідомлення Першого (історично-філологічного) Відділу за 1923 р.: історичне товариство Нестора-літописця // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1924. – Кн. IV. – С. 297.
5. Звіт про діяльність «Одеського наукового при Українській Академії наук товариства». Видання Одеського наукового при У.А.Н. Тов.

Одеса, 1927. – 16 с.

6. Звіт про діяльність Одеського наукового при Українській Академії Наук Товариства за 1928–29 академічний рік. Одеське наукове. Видання товариства. Одеса, 1930. 17 с.

7. Одеське наукове при Українській академії наук товариство. Звіт про діяльність «Одеського наукового товариства за 1928-29 академічний рік». Видання Одеського наукового при У.А.Н. Тов. Одеса, 1930. - 20 с.

8. Отчет Николаевского общества любителей природы за 1908/09 г. // Природа. – 1910. – ном. 1. – С. 109-116.

9. Отчет Николаевского общества любителей природы за 1912-1913 год // Природа. – 1914. – ном. 1.

10. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. ЛИФОНУ. Одесса, 1890. Т. 1. Отд. I. С. 9.

11. Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1889/1890 гг. // ЛИФОНУ. – Одесса, 1890. – Т. 1. – Отд. I. – С. 9.

12. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за 1910. // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1912. Вып. 1.

13. Отчет о деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за 1913 г. // Зап. НОЕ. – С. 1-12.

14. Отчет о деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за 1879, 1880, 1881, 1882, 1883 и 1884 г. – Одесса, 1885. – С. 23-26.

15. Отчеты и протоколы заседаний историко-филологического Общества // Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1899. – Вып. 5. – С. 1.

16. Серков Ф.Н. Данил Семенович Воронцов. – К., 1986; Отчет о деятельности Общества естествоиспытателей при Новороссийском университете за 1917 год // Зап. НЕО. – 1918. – С. 42.

17. Сумцов М. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества в 1893/94 академ. году. СХИФО. Харьков, 1894. Т. 6. С. XIV.

18. Сумцов Н. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1890/91 гг. / Н. Сумцов // СХИФО. – Х., 1891. – Т. 3. – С. III.

19. Українське науково-технічне товариство. Звіт про роботу. 1927-1928 рр. – Харків: Українське науково-технічне товариство, 1929. – 20 с.

20. Устав Екатеринославского научного общества. – Екатеринослав, 1901. – 7 с.

21. Устав Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, 1910.

22. Устав Общества естествоиспытателей при Новороссийском университете. – Одесса, 1869. 8 с.

III. Дисертації, автореферати.

23. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. Чернівці, 2004. 20 с.

24. Виговський М. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2006. 37 с.

25. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – «Історіографія,

джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Оксана Іванівна Висовень. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 230 с.

26. Губицький Л.В. Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872-1931 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Губицький Любомир Володимирович. – К., 2002. – 207 с.

27. Демченко Т.П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – Машинопись.

28. Демченко Т.П. Культурно-просветительская деятельность отделения Русского технического общества на Украине в 1870-1914 гг.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – К.. 1984. – 222 с.

29. Животівська Д. М. Наукова і просвітницька діяльність фізико-математичних товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Животівська Діана Миколаївна. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 212 с.

30. Касьянов Т.В. Інтелігенція радянської України 1920-30-х рр.: соціально-історичний аналіз: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спец. 07.00.01 історія України / Т.В. Касьянов – К., 1993. – 32 с.

31. Кісіль З.Р. Створення та діяльність українського воєнно-історичного товариства (1920-39 рр.): дис... каннд. іст. наук.: 07.00.01. / Зоряна Романівна Кісіль. – Львів, 2002. – 211 с.

32. Кокошко Ф.І. Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917-кінець 1920-х рр. XX ст.) [Текст]: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кокошко Федір Іванович; Миколаївський держ. педагогічний ун-т. – Миколаїв, 2000. – 208 с.

33. Колесник М.П. Историческое общество Нестора-летописца 1872-1931 гг. Историографический очерк: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 / Колесник Михаил Павлович. – К., 1990. – 220 с.

34. Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні, 1920-30-х рр.: історіографія: дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 475 с.

35. Коцур Н.І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття): монографія / Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 726 с.

36. Круглова Людмила Борисівна. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису «Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца» (1879-1914 рр.): Дис... канд. наук: 07.00.06 - 2009.

37. Літвіна О. Правове положення благодійних організацій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 187 с.

38. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 209 с.

39. Пилипчук О. Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки. – К., 1991. Він же Киевское общество естествоиспытателей: 1869-1929: Дис... д-ра биол. наук. – М., 1992.

40. Пилипчук О.О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1919). 07.00.07. – історія науки і техніки. Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ – 2006. – 208 с.

41. Пилипчук О.Я. Киевское общество естествоиспытателей: Автореф. дис. ... д-ра биол. наук. – М., 1991. – 38 с.

42. Савенок Л.А. Становление системы научно-исследовательских учреждений и организаций в области общественных наук в Украинской ССР (1917-1927 гг.):

автореферат диссерт. на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

Специальность: 07.00.02. / Л.А. Савенок. – Одесса. – 1991. 24 с.

43. Савченко В.В. Роль наукового товариства ім.. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початку XX ст.): дис... канд. іст. наук.: 07.00.07. / Савченко Віктор Васильович. – Чернівці, 1997. – 289 с.

44. Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: вторая половина XIX – начало XX в.: дисс. ... д-ра ист. наук: 7.00.01. Днепропетровск, 1996. 456 с.

45. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 1999. С. 19–22.

46. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. - початок 1930-х рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Тарапон; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 20 с. – укр.

47. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках XX століття : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. Ю.Теодорович. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 254 с. – укр.

48. Ткаченко В. В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20–30-ті рр. XX ст.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 569 с.

49. Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920–30-і рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2000. 35 с.

50. Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.А. Шипович; Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с. – укр.

IV. Книги, монографії.

51. Абрагамсон А.А. Очерк деятельности механико-строительного отдела Киевского отделения Императорского русского технического общества за истекшие сорокалетие / А.А. Абрагамсон. – К.: Лито-тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1911. – 14 с.

52. Адресов Л.М. Деятельность Физико-Химического общества при Харьковском университете (1872-1915 гг.) / Л.М. Адресов // В кн.: Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. – С. 225-281.

53. Адресов Л.М. Краткий исторический очерк деятельности Физико-Химического общества при Харьковском университете в 1872-1916 гг. / Л.М. Адресов // В кн.: Тезисы докладов на Втором совещании по истории отечественной химии, Ленинград, апрель 1951 г. – М., 1951. – 420 с.

54. Алексієвець М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Тернопіль, 1999. 188 с.

55. Багалеї Д.І. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д.І. Багалеї, М.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. – 339 с.

56. Бакіров В.С. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.

57. Барбарич А.И. Научные общества естествоиспытателей / А.И. Барбарич // Развитие биологии на Украине. – Т. I. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 145-146.

58. Бейлин И. Г. Очерки по истории лесных обществ дореволюционной России / И. Г. Бейлин. – М.: Гослесбумиздат, 1962. – 158 с.

59. Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845-1945 / Л. С. Берг. – [2-е изд.]. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1946. – 263 с.

60. Бердышев А. П. Русское вольное экономическое общество и его роль в развитии теоретической и прикладной биологии / А. П. Бердышев // В кн.: Доклады за первое полугодие 1968 г. Московского общества испытателей природы. Общая биология. Секция антропологии, гистологии и эмбриологии, биофизики, витаминологии, истории естествознания. Комиссии по применению математики в биологии, по анабиозу. – М., 1970. – С. 107-108.

61. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей; его записки и археологические собрания / Сост. Ф. Брун. – Одесса, 1870. – 35 с.

62. Бурім Д. В. Наукова та видавнича діяльність Наукового Товариства імені Шевченка в Європі. Київ, 2007. 528 с.

63. Бучинский П.Н. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского университета естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870-1895) / П.Н. Бучинский // Записки научного общества Екатеринослава. – 1912. – 300 с.

64. Вальская Б. А. Петрашевцы в Русском географическом обществе / Б.А. Вальская // Труды института этнографии АН СССР. – 1977. – Т. 104. – С. 55-65.
65. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892-1930 / Любомир Винар; Українське історичне товариство. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970. – 111 с.
66. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1930). Мюнхен, 1970. 110 с.
67. Возняк Г. М. Математики – дійсні члени Наукового товариства імені Шевченка / Г.М. Возняк; Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.: Підручники і посібники, 2006. – 127 с.
68. Гермайзе О. Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О. Гермайзе // Україна. – К., 1929. – Кн. 32.
69. Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка. Львів, 1923. 15 с.
70. Головацький І. Іван Раковський (1874–1949): життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. 214 с.
71. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. ХІХ – перша третина ХХ ст.): монографія. Тернопіль, 2007. 552 с.
72. Гоцко-Ней Л.І. Українське лікарське товариство у Львові 1910-1939 – 1990-2010 / Любов-Ірина Гоцко-Ней. – Л.: Афіша, 2010. – 272 с.
73. Грицак Я. Аксиоми для нащадків. Львів, 1992. 542 с.
74. Грушевський М. «Наукове товариство імені Т. Шевченка» и его издания 1905-1909 гг. / М. Грушевский. – СПб., 1912. – 67 с.
75. Грушевський М.С. Київське наукове товариство / М.С. Грушевський // Записки українського наукового товариства у Києві. – 1908. – Кн. – 500 с.

76. Грушевський М.С. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. I. – С. 12-13.

77. Грушевський М.С. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук в 1914-1923 рр. // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 180-188.

78. Грушевський О. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914-1923 / О. Грушевський // Україна. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 180-188. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 145-158).

79. Данилевский Н. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю. А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 816.

80. Дашкевич Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н. П. Дашкевич. – К.: Издательство типографии университета св. Владимира, 1899. – 99 с.

81. Двадцатилетие Общества научной медицины и гигиены. Юбилейное заседание 8 февраля 1892 года. – Харьков, 1898. – 58 с.

82. Дорош Є. Родина Качалів в історії Галичини / Є. Дорош, В. Слюзар. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2010. – 160 с.

83. Дорошенко В. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). Київ – Львів, 1913. 86 с.

84. Дорошенко В. Наукове товариство імени Шевченка у Львові (1873-182-1912 рр.) / Володимир Дорошенко. – К.; Львів, 1913. – 88 с.

85. Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1951. 116 с.
86. Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1951. – 116 с.
87. Екатеринославское научное общество. Типография – Л.М. Ротенберг, проспект – Д. Михайличенко. – Екатеринославль, 1901. – 700 с.
88. Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві / І. Житецький // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 23-30.
89. Иванов Е. Общество наук при Харьковском университете (1812-1829 гг.). – Х., 1911. – 32 с.
90. Ивановъ Е.М. Общество наук при Харьковском университете (1812-1829). Типография «Печатное Дело», Харьков, 1911.
91. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год / Сост. секретарём Общества М. Боровским. – Одесса: Тип. П. Францева, 1878. – 275 с.
92. Івано-Франківський осередок Наукового товариства ім. Шевченка: бібліографічний показник (2000-2008) / Наукове товариство ім. Шевченка, упоряд. Василь Мойсишин. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 622 с.
93. Іванців В. Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук / В. Іванців. – Луцьк, 1994. – 318 с.
94. Іванюк І. Освітня політика: навч. посіб. / І. В. Іванюк. – К.: Таксон, 2006. – 226 с.
95. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка: 3 нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948. Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. 51 с.
96. Історія Одеського університету. – К., 1968. – С. 31.

97. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура. – К., 2007. – 381 с.
98. Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. С. Калакура. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.
99. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
100. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатипятилетие с 1876 по 1901 год (Краткий очерк) / Сост. Т. Осадчий. – К.: Типография П. Барского, 1901. – 62 с.
101. Кизченко В.И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине / В.И. Кизченко. – К., 1984. – 240 с.
102. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. 1896-1918: історичний нарис / Вікторія Колесник; Вінницький обласний краєзнавчий музей, Краєзнавче товариство «Поділля». – Вінниця: Розвиток, 2007. – 159 с.
103. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії НАН України, 2013. – С. 122.
104. Коник К. Планування науки в Україні. – Х., 1931.
105. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / О.Ф. Коновець. – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
106. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М.Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
107. Кошель О. М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920) / О. М. Кошель. – Київ – Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1998. – 69 с.

108. Україна у 20–30 роки ХХ ст. Мовою документів та очевидців / В. І. Кравченко, Ю. М. Красноносів, П. П. Панченко, А. І. Перепелиця. Донецьк, 2002. 269 с.
109. Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва / К. К. Крайній. – К.: Логос, 2004. – 19 с.
110. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873-1949) / Володимир Кубійович. – Л., 1991. – 53 с.
111. Кубійович В. Том І. Наукові праці. Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. Париж – Львів, 1996. 800 с.
112. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. Київ, 1992. 112 с.
113. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879-1930). Монографія / Н. М. Кушлакова, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2009. – 244 с.
114. Ленін В. І. Про політичну лінію. Повне зібрання творів у 55 томах. : пер. з 5-го рос. видання. Київ, 1972. Т. 22. С. 94.
115. Марченко М. І. Українська історіографія (з інтелектуальної спадщини) / М. І. Марченко. – [2-га ред.]. – К.: Фенікс, 2011. – 483 с.
116. Мусій О. Українське лікарське товариство: історія та розвиток, 1910-2010 рр. / Олег Мусій, Станіслав Нечаїв. – К.: Народна газета, 2010. – 200 с.
117. Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения / В. Ю. Назаренко. – Х.: АО Бизнес-Информ, 1999. – 288 с.
118. Наробное просвещение на Украине / Я.П. Ряппо. – Харьков: Червоний шлях, 1924. – 216 с.

119. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873-1892- 1912 рр.) / Скл. В. Дорошенко. – К.; Львів, 1914. – 88 с.
120. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – С. 374-391.
121. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Таврида, 1998. – 207 с.
122. Затонский В.П. О деятельности научного комитета наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921-1923 гг.) / В.П. Затонский. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 30 с.
123. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. Київ, 2003. 250 с.
124. Огляд діяльності Українського наукового товариства в Києві. – К.: друк. 2-ї арт., 1913. – 31 с.
125. Онищенко О.С. Історія Національної академії наук України (1941-45) НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, інститут архівознавства та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. - К., 2007. (Джерела з історії науки України). – 804 с.
126. Онопрієнко В. Л., Щербань Т.О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2008. – 352 с.
127. Онопрієнко В. Л. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Київ, 2008. 352 с.
128. Павленко Ю. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов // Природознавство в Україні до початку ХХ століття в історичному,

культурному та освітянському контекстах. – К.: Академперіодика, 2001. – 420 с.

129. Павленко Ю. В. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – 420 с.

130. Павлик М. З «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові / М. Павлик. – Львів, 1905. – 24 с.

131. Павлова Г,Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. – М. , 1990. – С. 216.

132. Падох Я. Незнищиме Товариство: до 100-річчя Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1983. 20 с.

133. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» / С. Перський. – Львів, 1932. – 268 с.

134. Петров П. Т. Столетие Харьковского медицинского общества / П. Т. Петров // Очерки истории русской общественной медицины. – М.: Медицина, 1965. – 299 с.

135. Погожев А. В. 25-летие (1861-1886) естественно-научных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и Западной Европе / А.В. Погожев. – М., 1887. – 394 с.

136. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. Київ, 1992. Т. 2. С. 382–383.

137. Портнов А. Історія істориків (обличчя й образи української історіографії ХХ століття). Київ, 2011. 255 с.

138. Праці Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. Збірник ном. 1 – Луганське Наукове товариство, друк видавництва «Луганська правда». 1928. – 108 с. Ред. колегія: Ф.А. Бельський, В.С. Буравцов, С.Г. Грушевський

139. Пятидесятилетие Полтавского общества сельского хозяйства. – Полтава, 1915. – 84 с.

140. Редин Е. К. Учёная деятельность Историко-филологического Общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин. – Х., 1904. – 46 с.
141. Реєнт О. П. Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 256 с.
142. Реєнт О. П. Україна XIX–XX ст.: Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський, 2009. С. 10.
143. Реєнт О. Українська історична наука на порозі XXI ст.: проблеми пошуку / О. Реєнт // У робітнях історичної науки. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»; Видавничий центр «Просвіта», 1999. – С. 275-310.
144. Репресоване краєзнавство (20-30-і рр.) / Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Міністерство культури України [редкол.: Т.П. Тронько (голова) та ін.]. – К. – Хмельницький: Ред-вид. відділ «Рідний край», 1991. – 492 с.
145. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902) / С. В. Рождественский. – СПб.: Издательство Министерства народного просвещения, 1902. – 786 с.
146. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України Львів, 2003. 39 с.
147. Савчук В. С. Естественнаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. Днепропетровск, 1994. 232 с.
148. Середонин С. Исторический обзор деятельности Комитета министров / С. М. Середонин. – СПб.: Издание канцелярии Комитета министров, 1902. – Т. 2. – 366 с.
149. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России / Е.В. Соболева; Академия наук СССР; Институт истории естествознания и техники. – Ленинград: «Наука», 1983. – 260 с.
150. Соболева Е. Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Ленинград: Наука, ЛО, 1983. – 160 с.

151. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. – Л., 1983. – С. 142-160.
152. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. Академия наук СССР Институт истории естествознания и техники Ленинград «Наука», 1983. – 260 с.
153. Степанский А. Д. История общественных организаций России / А. Д. Степанский. – М., 1975. – 180 с.
154. Степанский А. Д. История общественных организаций России / А. Д. Степанский. – М., 1975.
155. Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX веков / А. Д. Степанский. – М., 1982.
156. Степанский А. Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX-XX вв. / А. Д. Степанский. – М., 1980.
157. Степанский А. История научных учреждений и организаций дореволюционной России. – М., 1987; Павлова Г. Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. – М., 1990; Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX в. – М., 1991.
158. Степанский А.Д. История общественных организаций России. – М., 1975. Он же Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX - XX вв. – М. 1982.
159. Ступак Ф. Я. Київські благодійні медичні товариства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 87 с.
160. Т. Шевченко і українська національна культура: матеріали наукового симпозіуму (Львів, 8–9 червня 1989 р.). Львів, 1990. 156 с.
161. Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посібник. Київ, 2007. 215 с.
162. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [кол. монографія] / [ред. Л. Зашкільняк]. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.

163. Українське наукове товариство // Українська радянська енциклопедія. – Т. II. – Кн. I. – К., 1984. – С. 463.

164. Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв зі збереження культурної спадщини України 1910-1920 рр. / Л. Д. Федорова; НАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – 296 с.

165. Филипов Н.Г. Научно-технические общества России (1866-1917): учебное пособие / Н.Г. Филипов. – М., 1976. – 210 с.

166. Щербань Т.О. Фундатори Українського наукового товариства / Т.О. Щербань. – К.: Видавництво товариства «Знання» України, 1992. – 48 с.

V. Тематичні збірки наукових статей. Матеріали наукових конференцій, симпозіумів, читань.

170. «Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету», Міжнар. наук. конф. (1991, Пряшів; Свидник): Матеріали, 12-15 червня / Упоряд. М. Мушинка; відп. ред. П. Сохань; АН України. Ін-т української археології та ін. – К.; Львів; Пряшів, 1992. – 436 с.

171. 100-летие Харьковского научного медицинского общества 1861-1961. Сборник очерков и статей по истории деятельности / Ред. коллегия: чл.-кор. АМН СССР, заслуженный деятель науки проф. Н. П. Новаченко (отв. ред.) и др. – К.: «Здоров'я», 1965. – 259 с. – (М-во здравоохранения УССР. Харьковское научное медицинское общество).

172. 25-ліття Українського лікарського товариства і Медичної громади: зб. статей. – Репр. Видання Наукового Товариства імені Шевченка у Львові 1935 р. – Л.: Галицька видавнича спілка, 2009. – 129 с. – (Нова медична бібліотека; вип. 9).

173. Андрейчин М. Наукове товариство імені Шевченка в Україні (до 140-річчя діяльності) Збірник праць НТШ. Тернопіль, 2012. Т. 7. С. 13–21.

174. Барбарич А. И. Киевское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники. К 100-летию со дня организации. 1869-1969 / А. И. Барбарич // Ботанический журнал. – 1970. – Т. 55. – № 4. – С. 583-591.

175. Барбарич А. И. Новороссийское (Одесское) общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники: (К 110- летию со дня организации: 1869-1979) / А. И. Барбарич, И. И. Погребняк // Ботанический журнал. – 1979. – Т. 64. – № 10. – С. 1490-1496.

176. Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди: Матеріали круглого столу / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. І. Ільницька (упоряд. та заг. ред.). – Львів, 1996. – 138 с.

177. Буланкин И. Н. 150-летие Харьковского университета / И. Н. Буланкин // Вестник высшей школы. – 1955. – № 4. – С. 46-51.

178. Булах С. М. Бібліотека Товариства київських лікарів – початок розвитку системи інформаційного забезпечення лікарів / С. М. Булах // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення): матеріали конференції. – К., 2010. – С. 65-72.

179. Бычков В. П. Прогрессивная деятельность учителей математики – членов Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания. 1904-1914 гг. / В. П. Бычков // В кн.: Из истории науки и техники Молдавии. Материалы III Молдавской конференции по истории науки и техники. Ноябрь, 1969. – Кишинёв, 1969. – С. 9-10.

180. Верменич Я. В. Роль Товариства дослідників Волині у становленні регіонального історичного напрямку в українознавстві / Я. В. Верменич // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародн. наукової конф. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 33-34.

181. Всеукраїнське лікарське товариство (11; 2011; Харків). XI з'їзд ВУЛТ: 100 років Українському лікарському товариству: [матеріали] (28-30 вересня 2011 р., Харків) / ВУЛТ; голов. ред. С. Нечаїв. – Х., 2011. – 400 с. – (Українські медичні вісті: науково-практ. часопис, січень-грудень 2011, Т. 9, число 1-4 (72-75)).

182. Ганіткевич Я. Медична секція Українського Наукового Товариства в Києві (до 100-річчя перших науково-медичних праць українською мовою) / Я. Ганіткевич // 12 конгрес Світової Федерації українських лікарських товариств 25-28 верес. 2008 р.: тези доповідей. – Івано-Франківськ; Чикаго, 2008. – С. 580-581.

183. Гнеденко Б. В. К столетию Московского математического общества / Б. В. Гнеденко // Математика в школе. – 1965. – № 2. – С. 95-96.

184. Гордевский Д. З. Педагогическая деятельность Харьковского математического общества за 90 лет его существования (1879- 1969) / Д. З. Гордевский // Вопросы методологии и методики преподавания в высшей школе. – 1973. – Вып. 2. – С. 107-116.

185. Гречишкіна О. М. Історико-філологічне товариство Ніжинського інституту князя Безбородька / О. М. Гречишкіна // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К., 1995. – Кн. 1. – С. 28-29.

186. Грицак Я. Почин для зросту на спільнім ґрунті: Погляд на НТШ, що діяло у Львові протягом 116 р. Наука і суспільство. 1989. № 10. С. 20–26.

187. Дашкевич Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования, читаемый Н. П. Дашкевичем в торжественном заседании 14 января 1898 г. / Н. П. Дашкевич // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 1-16.

188. Депенчук Л. Научные общества и научная общественность: организация и функции. 2-я конф. по социальной истории науки. М., 1990

189. До 100-річчя Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства (25-27 травня, 1994). – Ніжин, 1994. – 111 с.

190. Іванців В. В. Про наукову діяльність А. В. Ксенжопольського у «Товаристві дослідників Волині» / В. В. Іванців // Матеріали міжнародної

наукової конференції «Волинь і Волинське зарубіжжя». – Луцьк, 1994. – С. 76-79.

191. Костюк М. В. Дослідницька організація Умансько- Липовецького сільськогосподарського товариства початку ХХ ст. / М. В. Костюк // Аграрна наука і освіта ХХІ століття: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Умань, 2006. – С. 146-148.

192. Кушлакова В. Техническая секция Харьковского научного общества в 1920-е годы : в 2-х т. Урал индустриальный: Бакунинские чтения: индустриальная модернизация Урала в XVIII-XXI вв. : Материалы XI Всероссийской научной конференции (26–27 сентября 2013 г., Екатеринбург). Екатеринбург, 2013. Т. 2. С. 143–148.

193. Лев В. 100 років праці для науки й науці. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. НТШ в ЗДА. Нью-Йорк, 1972. 56 с.

194. Лутаєва. Т. Закордонні освітні подорожі харківських науковців медико-фармацевтичної галузі (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Київ: Гнозис, 2013. Додат. 1 до Вип. 29. Т. II. С. 380–388.

195. Михайлюк О. Г. Волинське Товариство дослідників Волині / О. Г. Михайлюк // Минуле і сучасне Волині: краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доп. та повід. II-ої регіональної «Велика Волинь» і VI-ої обласної історико- краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1992. – С. 15-16.

196. Нагаєвич В. Полтавське товариство сільського господарства і його вплив на розвиток тваринництва (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Нагаєвич // IX конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України: Матеріали конференції (23 квітня 2004 р., м. Київ). – К.: АН ВШУ, 2004. – С. 92-94.

197. Наукове товариство ім. Шевченка. Черкаський осередок. Наукова секція. Сімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: матеріали доп. на засіданнях секції і комісій, 14-24

березня 2006 р. / В.В. Масненко. Черкаси, 2007. – 216 с.

198. Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ, березень, 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали / Наукове товариство імені Шевченка у Львові / Олег Купчинський (упоряд.). – Львів, 1992. – 221 с. – (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 1).

199. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: к 125-летию начала деятельности / Отв. ред. Е. В. Соболева. – Ленинград, 1990. – 34 с. – Препринт / АН СССР. Ленинградский отдел Института истории естествознания и техники; № 8.

200. Петров П. Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861-1961) / П. Т. Петров // 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861-1961. – К.: Здоров'я, 1965. – С. 7-69.

201. Пилипчук О. Я. Діяльність Наукового товариства імені Шевченка в галузі медицини / О. Я. Пилипчук, В. І. Цвігун // Медицина і українська культура: матеріали конф., 23-24 груд. 1993. – К., 1993. – С. 137-140.

202. Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1977. – № 12. – С. 99-103.

203. Соболева Е.В. Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России и проблемы организации современной науки // Материалы Международного (XIII Киевского) симпозиума по науковедению и научно-техническому прогнозированию «Современное науковедение и перестройка советской науки». – К., 1990. – Часть 3 (Проблемы истории науки и техники). – С. 129-131.

204. Сумцов Н. Ф. Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете / Н. Ф. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 17-28.

205. Файтельберг Р.О., Каменева Е.А., Смычок Л.М., Новик В.Д.

Деятельность А.О. Ковальского в Новороссийском обществе естествоиспытателей // Тезисы докладов. Одесская обл., конференция посвящена 150-летию со дня рождения О.А. Ковальского. – Одесса, 1990. – С. 56-60.

VI. Періодичні видання (газети, журнали, збірники).

206. Аджиева Л.С. Кримське товариство природодослідників та аматорів природи: прикладний аспект діяльності (1910-1914) / Л.С. Аджиева // Грані (науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах) / Гол. ред. С.В. Шевцов. – Дніпропетровськ, 2009. – № 4 (66). – С. 18-22.

207. Александрова Д. Опыт путеводаителя по неизведанной земле. Предварительный очерк социальной истории советской науки (1917-1950-е годы) / Д. Александрова, Н. Кременцова // ВИЕТ. – 1989. – № 4. – С. 67-80.

208. Ахиезер Н.И. Харьковское математическое общество / Н.И. Ахиезер // Ученые записки Харьковского университета. – Т. 65. Записки матем. отд. физ.-мат. Факультета и Харьковского матем. об-ва. – Т. 24. – Х., 1956. – С. 31-39.

209. Багaley Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багaley. – Т. 1 (1802-1815). – Х., 1893-1898. – 1204 с.

210. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення Історіографії. Бібліографія / Л.В. Баженов; НАН України, Ін-т історії України. – Хмельницький: «Доля», 1995. – 255 с.

211. Баженов Л.В. Товариство дослідників Волині: етапи історіографічного вивчення / Л.В. Баженов // Житомирщини на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21 / Відп. Редактор М.Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2000. – С. 19-21.

212. Базилевич В. Историческое Общество Нестора Летописца (1919-1921 гг.) / В. Базилевич // Русский исторический журнал. – 1922. – Кн. 8. – С. 327-329.
213. Базилевич В. М. Историческое Общество Нестора-летописца в 1923 г. / В. М. Базилевич // Борьба классов. – 1924. – № 1-2. – С. 380-381
214. Баран В. П. Дещо з історії забутого товариства / В. П. Баран // Бюлетень ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – Вип. 2 (2). – С. 86-90.
215. Барбарич А. И. Погребняк И.И. Новороссийское общество естествоиспытателей и его роль в развитии ботаники // Ботан. журнал. - 1979.
- Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка // Записки Товариства ім. Шевченка. – Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209. 64, ном. 10. – 1490-1496.
216. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка. Записки Товариства ім. Шевченка. Львів, 1892. Т. 1. С. 209.
217. Бархатова Н. Н. Геологические исследования Русского географического общества (1845-1917 гг.) / Н. Н. Бархатова // Материалы к истории отечественной геологии [Отв. ред. С. С. Кузнецов]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 107 с.
218. Белкин Р. И. Значение съездов русских естествоиспытателей для развития научной медицины в России (Тезисы докладов) / Р. И. Белкин // В кн.: Труды Совещания по истории естествознания Института истории естествознания, 24-26 декабря 1946 г. – М.; Л., 1948. – С. 359.
219. Белый Б. Н. О педагогической деятельности Киевского физико-математического общества / Б. Н. Белый // Сборник научных работ профессорско-преподавательского состава и аспирантов Киевского торгово-экономического института. – 1971. – Вып. 9. – С. 70-79.
220. Беяшевский Н. Общество исследователей Волыни / Н. Беяшевский // Киевская старина. – 1897. – № 5. – С. 17-20.

221. Бельський Ф. До питання організації наукового товариства ім. Шевченка на Донеччині / Ф. Бельський // Праці науковго товариства на Донеччині в місті Луганськ. – Луганськ: Б.В., 1928. – 3 б. 1. – С. 90-94.

222. Берг Л. С. Географическое общество за 95 лет / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1941. – Т. 75. – Вып. 3. – С. 335-352.

223. Берг Л. С. Летопись Географического общества за 1845-1945 годы / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1946. – Т. 78. – Вып. 1. – С. 25-90.

224. Бобрецкий Н. В. Записка о десятилетнй деятельности Киевского Общества естествоиспытателей: 1869-1878 гг. / Н. В. Бобрецкий // Записки Киевского Общества естествоиспытателей. – 1880. – Т. 6/2. – Вып. 2. – С. 3-39.

225. Богданов В. В. Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском государственном университете. (Исторический очерк) / В. В. Богданов // Учёные записки Московского государственного университета. – 1940. – Юбилейная серия. – Вып. 54. – С. 363-369.

226. Богдашина О. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Олена Богдашина // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 183-192.

227. Богоніс П. Київське хірургічне товариство / П. Богоніс // Лікарська справа. – 1996. – № 10/12. – С. 171-175.

228. Богоніс П. М. Історія створення і діяльність Київського хірургічного товариства (1908-1929) / П. М. Богоніс // Лікарський вісник. – 1995. – Т. 42. – № 1. – С. 37-41.

229. Борейко В. Е. Деятельность первых общественных природоохранительных организаций Украины (до 1917 года) / В. Е. Борейко

// Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. – 1987. – Т. 92. – Вып. 4. – С. 134-143.

230. Боровый Е. М. Волынское научное врачебное общество (1872-1904 гг.) / Е. М. Боровый, О. Е. Борова // Советское здравоохранение. – 1975. – № 4.

231. Бублик Д. Роль наукових товариств Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття у збереженні історико-культурних цінностей. Актуальні проблеми. 2011. Вип. 14. С. 183–189.

232. Будагов Б. А. Из истории учреждения и научно-организационной деятельности Кавказского отдела Русского географического общества / Б. А. Будагов, Э. К. Керимов, И. Г. Мамедов // Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия наук о Земле. – 1983. – № 6. – С. 3-10.

233. Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки / Н. Булик // Археологічні дослідження львівського університету. – 2008. – Вип. 11. – с. 209–237.

234. Бучинский П. Краткий очерк возникновения и научной деятельности Новороссийского общества естествоиспытателей за первое 25-летие его существования (1870-1925) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1912. – С. I-XLVII.

235. Бучинский П. Шестилетняя деятельность Лекционного Комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей (1895-1901) // Зап. НОЕ. - 1901. – 24, вып. 1. – С. 57-96.

236. Бучинский П. Шестилетняя деятельность Лекционного Комитета при Новороссийском обществе естествоиспытателей (1895-1901) / П. Бучинский // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей, 1901. – Вып. 1. – С. 57-96.

237. Бюлетень Харківського Наукового Товариства. Харків, 1927. № 2–3. 21 с.

238. Вадзюк О. Б. Організаційні засади українознавчих досліджень у Науковому товаристві ім. Шевченка / О. Б. Вадзюк // Наука та наукознавство. – 2003. – № 2. – С. 108-114.

239. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // Советское здравоохранение. – 1990. – № 1. – С. 68-71.

240. Васильев Ю. К. Из истории деятельности Общества одесских врачей в начале XX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного ун-ту. Серія Медицина. – 2010. – № 8 (92). – С. 206-214.

241. Васильев Ю. К. История организации общества Одесских врачей и его деятельность в 50-60-х годах XIX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного ун-ту. Серія Медицина. – 2006. – № 8. – С. 14-23.

242. Вашеняк І. Б. Роль П. М. Бучинського в організації лекційного комітету Новоросійського товариства дослідників природи / І. Б. Вашеняк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наукових праць. – К.: АН ВШУ; 2004. – Вип. 15. – С. 16- 26.

243. Вергунов В. С. Л. Франкфурт та діяльність Київської хімічної і насінневої контрольної станції Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості (1901-1910 рр.) / Віктор Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 31. – К., 2007. – С. 25-32.

244. Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917–1921 гг. Наука и ее работники. 1921. № 3–4. С. 3–12.

245. Ветухов А. В. О деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества за 1892-1902 / А. В. Ветухов // Мирный труд. – 1902. – № III. – С. 201-202.

246. Ветухов А. В. О деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества в первое десятилетие (1892-1902 гг.) / А. В. Ветухов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 109-122.

247. Ветухов А. В. Педагогический отдел Историко-филологического общества / А. В. Ветухов // Ученые и вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1911. – С. 107-109.

248. Виленкин В. Л. К истории геолого-географических исследований Кавказа. Вторая половина XIX в. – 1917 г. / В. Л. Виленкин // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. – 1962. – Т. 42. – Вып. 3. – С. 63-79.

249. Висовень О. І. Участь художньої інтелігенції в національно-культурному розвитку України в 1920-х – на початку 30-х років: історіографія діаспори / Оксана Іванівна Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 303-312.

250. Висовень О. І. Педагогічна інтелігенція в національно-культурному розвитку України (1920-ті – початок 30-х років): історіографія / Оксана Іванівна Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 8. – С. 106-118.

251. Висовень О. І. Участь наукової інтелігенції в національно-культурному розвитку України в 1920-1927 рр. у висвітленні радянської та новітньої української історіографії / Оксана Іванівна Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 7. – С. 78-83.

252. Висовень О. І. Формування концептуальної та джерельної бази досліджень участі інтелігенції УСРР в культурно-освітньому русі в 1920-х – на початку 1930-х рр. в історіографії (20-ті – перша половина 50-х рр. XX ст.) / Оксана Іванівна Висовень // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 297-302.

253. Вівчарик П. Роль і місце Степана Качали у заснуванні та діяльності Товариства «Просвіта» / П. Вівчарик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Вип. 1. – Ч. 2. – 2013. – 186 с.

254. Войно-Даньчишина О. Правове регулювання учбово-освітньої діяльності юридичних факультетів в університетах українських губерній Росії в другій половині XIX ст. / О. Л. Войно-Даньчишина // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 32. – С. 182-189.

255. Всеукраїнська Академія наук в 1921 році // Наука на Україні. – 1922. – № 3. – С. 229.

256. Галах В. Науково-організаційна робота О. Г. Черняхівського в медичній секції Українського Наукового Товариства в Києві / В. Галах // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 49. – С. 52-57.

257. Ганіткевич Я. Медична секція Українського Наукового Товариства в Києві – перша наукова організація українських лікарів у Наддніпрянській Україні / Я. Ганіткевич // Українські лікарі: біобібліогр. довід. / П. Пундій. – Львів; Чикаго, 1994. – Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. – С. 271-279.

258. Гельфенбейн Л. Л. Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства / Л. Л. Гельфенбейн // Нариси з історії техніки і природознавства. – 1965. – Вип. 5. – С. 130-136.

259. Герасименко В. Кам'янець-Подільське Наукове при Українській Академії Наук Товариство. Серія історично-філологічна, 1926.

260. Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Український історик. 1973. № 1–2. С. 43–64.

261. Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насінневої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття / Ольга Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47-52.

262. Глушко М. Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Вісник Львівського університету. 2012. Вип. 47. С. 6–16.

263. Гомотюк О. Є. Внесок НТШ у розвиток української мови / О. Є. Гомотюк // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі / ред.: П. П. Кононенко. – К., 2006. – С. 148-154. – (Зб. наук. пр. НДІ українознавства; Т. 8).
264. Гречишкіна О. Ніжинське Історико-філологічне товариство (1894-1918) / О. Гречишкіна // Вісті. – 1996. – 16 серпня. – С. 6.
265. Грицюта О. О. Механіко-будівний відділ Київського відділення Російського технічного товариства як осередок з досліджень в галузі залізничної техніки на Півдні України у другій пол. XIX ст. / О. О. Грицюта / ОДІСОС: Актуальні проблеми історії, археології та етнології: зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – С. 97-104.
266. Грицюта О. О. Причини створення та початковий етап діяльності Механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства / О. О. Грицюта // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 30. – С. 58-64.
267. Грушевський М. Львовское учёное общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси / М. Грушевский. – СПб., 1904 / Вырезка из журн. «Министерство Народного просвещения». – Ч. ССЦИ II (1904, № 3), Отд. 3. – С. 117-148.
268. Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового Товариства ім. Шевченка. Хроніка НТШ. Львів, 1990. С. 3–14.
269. Грушевський М. Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси. Журнал Министерства народного просвещения. Критика и Библиография. СПб., 1905. С. 117–148.
270. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при ВУАН в роки 1917-1923 / М. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 2. – С. 180-197.
271. Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 3-15. (Передрук.: Онопрієнко В.

Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформаналіт. агенство», 2008. – С. 109-117).

272. Гузенко Ю. І. Миколаївське відділення Імператорського Руського технічного товариства у 90-х рр. XIX ст. / Ю. І. Гузенко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Том 48. – 2005. – Випуск 35. Історичні науки. – С. 80-84.

273. Гуменюк М. Бібліографічні товариства на Україні / М. Гуменюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 2. – С. 44-49.

274. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. / Н. П. Дашкевич // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн. 13, отд. I. – С. 17-98.

275. Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца / Н. П. Дашкевич // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 9-28.

276. Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора-летописца в 1881 г. / Н. П. Дашкевич // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 581-592.

277. Демуз І. Висвітлення історії сільськогосподарських товариств України кінця XIX – початку XX ст. в дорадянській історіографії / І. Демуз // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 291-296.

278. Демуз І. Громадсько-санітарна та науково-популяризаторська діяльність медичних товариств України у 1903 р. (за матеріалами річних звітів) / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав - Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2013. – Вип. 33. – С. 268-273.

279. Демуз І. Діяльність вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у 1895-1907 рр. при Миколаївському відділенні Імператорського російського технічного товариства / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 71: Регіональні проблеми розвитку літератури, історії та культури у загальноукраїнському контексті / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 264-273.

280. Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 6. – С. 149-174.

281. Демуз І. Діяльність природничих товариств Російської імперії XIX – початку XX ст. у висвітленні радянських дослідників / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип. 19. – С. 111-118.

282. Демуз І. Діяльність сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст. в сучасних вітчизняних історіографічних студіях / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 18. – С. 139-146.

283. Демуз І. Значення наукових медичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. у світлі марксистсько-ленінської методології історії / І. Демуз // Наукові записки: [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; укл. Л. Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. CVI (106). – Серія педагогічні та історичні науки. – С. 221-231.

284. Демуз І. Історичне товариство Нестора-літописця: історіографічні студії дорадянського періоду / І. Демуз // Часопис української історії / За ред.

доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К.: ФОП В. М. Гаврищенко, 2013. – Вип. 26. – С. 65-70.

285. Демуз І. Математичні та хімічні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: радянський досвід історіографічних напрацювань / І. Демуз // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – Випуск 17. – С. 207-212.

286. Демуз І. Наукові медичні товариства України другої половини XIX – початку XX ст. у джерелах дорадянського періоду / І. Демуз // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія Історія науки і техніки. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – №33-41.

287. Демуз І. Науково-технічні товариства України кінця XIX – початку XX ст.: історіографія дореволюційного періоду / І. Демуз // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Харків: ФО Бровін О. В., 2013. – Випуск 16. – С. 23-28.

288. Демуз І. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми) / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 210-223.

289. Демуз І. Сільськогосподарські товариства України другої половини XIX – початку XX ст.: досвід історіографічних напрацювань сучасної вітчизняної науки / І. Демуз // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: ФОП Лозовий В. М., 2013. – № 1 (109). – С. 76-82.

290. Демуз І. Фізичні наукові товариства України кінця XIX – початку XX ст.: досвід студіювання проблеми / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2012. – Вип. 32. – С. 231-237.

291. Демуз І. Церковно-археологічні товариства і установи України XIX – початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія / І. Демуз // Література та культура Полісся. – Вип. 76. Серія «Історичні науки». – № 2 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – С. 90-106.

292. Демченко Т. П. Діяльність Київського відділення Російського технічного товариства (1870-1914) / Т. П. Демченко // УІЖ. – 1981. – № 9. – С. 78-81.

293. Демченко Т. П. Мережа освітніх закладів, створених на Україні відділеннями Російського технічного товариства / Т. П. Демченко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1982. – Вип. 8. – С. 99-107.

294. Демченко Т.П. Діяльність Київського відділення Російського технічного товариства (1870-1914) // Укр. іст. жур. – 1981. № 9. – С. 78-81.
Денисенко Г. Г. Діяльність громадських організацій та наукових товариств на початку XX століття по дослідженню пам'яток воєнної історії / Г. Г. Денисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К. – 2005. – Вип. 30. – С. 29-44.

295. Денежный отчет Николаевского общества любителей природы за 1908/09 год. // Природа. – 1910. ном. 1. – Стоб. 114-116.

296. Депенчук Л. П. Місцеві наукові товариства при ВУАН. Вісник АН України. 1991. Вип. 8. С. 59–66.

297. Дерлеменко В. З історії діяльності Вільного економічного товариства по розповсюдженню сільськогосподарських знань в Україні (1765-1919 рр.) / Віталій Дерлеменко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 83-92.

298. Деятельность комиссии Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине по собиранию археологических и этнографических сведений и предметов в пределах Черниговской губернии к

подготовке к XII-му Археологическому съезду // Киевская старина. – 1901. – № 6. – Археологическая летопись. – С. 199-200.

299. Довженко И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России XII – начала XX в.: Сб. ст. к 70-летию проф. А. Г. Бескровного / Ред. кол. А. Л. Нарочницкий. – М, 1975. – С. 207-216.

300. Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. Наукові виклади (історія України). 2011. Вип. 4. С. 25.

301. Домановський А. М. Невідомі листи М. І. Яворського до Д. І. Багалія. Схід-Захід: історико-культурологічний збірник. Харків, 1998. С. 203–207.

302. Дорошенко В. Украинская Академия наук. Украинская жизнь. 1912. № 10. С. 23–28.

303. Дорошенко Д. Украинское учёное общество в Киеве / Д. Дорошенко // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 45-53. (Передрук.: Онопрієнко В. Джерела з історії українського наукового товариства в Києві / Валентин Онопрієнко, Тетяна Щербань; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К.: ДП «Інформ-аналіт. агенство», 2008. – С. 123-130).

304. Дорошенко Ю. О. До історії Київського правничого (юридичного) товариства / Ю. О. Дорошенко // Часопис Київського університету права. – К., 2003. – № 2. – С. 81-89.

305. Екатеринославское научное общество // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. ном. 47. – С. 1420.

306. Житецький Г. П. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві / Г. П. Житецький // Україна. – 1927. – № 5. – С. 31-36.

307. З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доп. і повідомл. наук. сесій і конф. НТШ у Львові. – Л., 1997. – 321с. – (Праці сесій,

конференцій, симпозіумів, круглих столі НТШ / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Т. 10).

308. Завальнюк О. М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917-1920 рр.) / О. М. Завальнюк // УІЖ. – 2008. – № 5. – С. 112-121.

309. Завальнюк О. О. Деякі відомості про діяльність мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків на Київщині / О. О. Завальнюк // Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН. – Вип. 2 (2) / Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – С. 95-103.

310. Загородній В. В. Наукова і практична діяльність Товариства київських лікарів / В. В. Загородній, В. Т. Нековаль // Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці Товариства київських лікарів): матеріали конф. – К., 2010. – С. 9-21.

311. Зайцева З. Вернадський і М. Грушевський: долання конфліктогенних зон в організації української науки. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2013. Вип. 18. С. 89–100.

312. Зайцева З. І. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.). Український історичний журнал. 2004. № 2. С. 104–112.

313. Зайцева З. І. Іван Франко та академізація Наукового товариства імені Шевченка: статутні аспекти проблеми / З. І. Зайцева // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 30-41.

314. Зайцева З. І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства / З. І. Зайцева // УІЖ. – 2002. – № 6. – С. 108-122.

315. Зайцева З. І. Секції Наукового товариства ім. Шевченка: створення та початковий період діяльності (1893 – 1898 рр.) / З. І. Зайцева // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії НАН України; Відп. ред. В. М. Даниленко. – 2002. – Вип. 6. – С. 48-60.

316. Зайцева З. І. Українське наукове товариство в контексті інституційних процесів в українській науці початку ХХ ст. / З. І. Зайцева // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2001. – Вип. 4. – С. 124-137.

317. Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Зінаїда Зайцева // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.; Чернівці, 1997. – С. 66-78.

318. Зайцева З. І. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892 – 1914 рр.) / З. І. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104-112.

319. Закарпатське угорськомовне наукове товариство. Вісник Закарпатського угорськомовного наукового товариства. - Ужгород, 1995.

320. Записки Одеського Наукового при УАН Т-ва. – Одеса. – 1927-1931.

321. Записки Одеського общества истории и древностей. – Одесса. – 1919

322. Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві / С. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82-89.

323. Звонкова Г. Л. Наукові та технічні товариства Харкова в ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. Л. Звонкова // Нарис з історії природознавства і техніки. – К.: Центр досліджень науково- технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, 2002. – № 44. – С. 155-164.

324. Зякун А. І. Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20-30-ті роки ХХ ст. Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина: зб. наук. праць. Суми, 2008. С. 152–161.

325. Иванов Е.М. Общество наук при Харьковском университете (1812-1829) / Е.М. Иванов. – Харьков: Типография «Печатное Дело», 1911. – 300 с.

326. Иванова А.В. формирование научной советской интеллигенции (1917-1927 гг.) / Л.В. Иванова. – М.: Наука, – 1980. – 392 с.

327. Игнатович-Завилейский В. В. Предложение об организации при Киевском обществе естествоиспытателей общедоступных курсов естествознания / В. В. Игнатович-Завилейский // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1898. XV, вып. 2. – Протоколы. – С. XXII-XXIII.

328. Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. (Сб. статей). – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1952. – 324 с.

329. Иваненко О. Участь учених-природознавців Харківського університету в міжнародних наукових форумах на початку XX ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2010. Вип. 20. С. 50–56. Іваник С. Участь українських філософів в науковій діяльності польського філософського товариства у 1910 – 1939 рр. (у межах досліджень Львівської філософської школи) / С. Іваник // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2010. – № 661. – С. 119-126.

330. Іванців В. В. Роль Київського товариства дослідників природи у вивченні фауни Волині (1867-1900) / В. В. Іванців // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – 2000. – Випуск 6. – С. 57-61.

331. Іванюта І. Діяльність Володимира Гнатюка в Науковому товаристві ім. Шевченка / Ігор Іванюта // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: М. Алексієвець. – Т., 2001. – С. 237-245. – (Історія; Вип. 12).

332. Іорданова Ю. В. Повсякденне життя української наукової інтелігенції на початку XX ст. та в 1920-1930-х рр.: аналіз епістолярної

спадщини науковців. Історичні, політичні дослідження. 2013. Вип. 2 (52). С. 164–171.

333. Казьмирчук Г. Д. Дослідження мовної ситуації в Україні членами Історичного товариства Нестора-літописця на межі XIX-XX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Л. В. Губицький // Вісник. Історія / ред.: А. Г. Слюсаренко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 18-23.

334. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція і національне питання: початок XX ст. / Г. В. Касьянов // Україна XX ст. Культура, ідеологія, політика: 36 статей. – К., 1993. – С. 6-21.

335. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930-х рр.: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. – Едмонтон: Глобус, ВІК, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. – 174 с.

336. Катренко А. М. Українське наукове товариство у Києві / А. М. Катренко, Т. Д. Сусло // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 130-133.

337. Качковська Л. Р. Пам'яткознавча та пам'яткоохоронна діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва на Правобережній Україні / Л. Р. Качковська // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету ім. Л. Українки. – Вип. 14 / ред.: В. К. Баран. – Луцьк, 2008. – С. 34-40.

338. Кикоть С. М. Наукові товариства дослідників природи як осередки розвитку ботанічної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 22. С. 245–252.

339. Кириллин В. Д. Из истории первого археологического общества южной России – Харьковского общества наук / В. Д. Кириллин // Вестник древней истории. – М., 1979. – № 4. – С. 209-213.

340. Коваленко О. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): тези доповідей. Чернігів – Ніжин, 1988. С. 98.

341. Коваленко О. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів – Ніжин, 1988. – С. 98.

342. Ковалів П. Значення НТШ в історії української науки й наукової і літературної мови. Альманах УНС. 1973. С. 76–80.

343. Кокус В. Роль науково-краєзнавчих осередків України у розвитку рекреаційно-туристичної справи в 20-х - 30-х роках ХХ ст. Науковий вісник Чернівецького університету. 2012. Вип. 519–520. С. 16–19.

344. Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації / І. І. Колесник // Історія і теорія історичної науки і освіти // Харківський історичний збірник. – Х., 1995. – Вип. І. – С. 21- 52.

345. Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? / І. Колесник // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 1. – С. 227-245.

346. Колесник М. П. Вклад исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины / М. П. Колесник // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв.: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып. 8. – Днепропетровск, 1990. – С. 123-127.

347. Колесник М. П. Внесок науково-історичних товариств Лівобережної України у розвиток вітчизняного слов'язознавства (70-ті роки ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.) / М. П. Колесник // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 97- 104.

348. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця – основні етапи й напрями діяльності (1872 – 1931 pp.) / М. П. Колесник // УІЖ. – 1989. – № 9. – С. 50-56.

349. Колесник М. Становлення та головні напрямки діяльності Ніжинського Історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька (1894-1919 pp.) / М. Колесник // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 89-93.

350. Колосовська Н. Д. Екскурсійна діяльність та популяризація науки в Миколаївському товаристві аматорів природи (1908- 1917) / Н. Д. Колосовська // Вересень (Миколаїв). – 1996. – № 2. – С. 33-36.

351. Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрями діяльності (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Секція «Історичні науки». – Т. 4. – Миколаїв, 1999. – С. 3-22.

352. Колосовська Н. Д. Науково-просвітницька діяльність Миколаївського товариства аматорів природи та його внесок у розвиток природознавства / Н. Д. Колосовська // Гуманізація та гуманітаризація навчання засобами природничо- математичних дисциплін. – Миколаїв, 1994. – С. 13-16.

353. Колосовська Н. Д. Роль Миколаївського товариства аматорів природи у розвитку освіти, науки і культури Півдня України (1908-1917) / Н. Д. Колосовська // Історія української науки на межі тисячоліть. – К., 1999. – С. 142-145.

354. Конюшенко Ю. А. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті: основні етапи і напрями діяльності (1889-1923 pp.) / Ю. А. Конюшенко // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 97-106.

355. Коржихина Т. История добровольных обществ и союзов СССР. Вопросы истории. 1981. № 3. С. 17–23.

356. Корзун О. В. Дослідна справа в межах діяльності Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості

(1896–1917 pp.) / О. В. Корзун // Історичні записки: зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 108-117.

357. Корзун О. В. Особливості формування мережі дослідних установ Подільської губернії кінця XIX – початку XX ст. для потреб сільського господарства: з історії становлення та діяльності / О. В. Корзун // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 3. – С. 23-29.

358. Коробченко А. Розвиток ботанічних та зоологічних досліджень в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 108-116.

359. Коробченко А. Розвиток зоологічних дисциплін в Товаристві дослідників природи при Харківському університеті (1870-1930) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 80-91.

360. Коробченко А. Товариство дослідників природи при Харківському університеті та його внесок в розвиток природознавства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ангеліна Коробченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 9. – К., 2002. – С. 109-114.

361. Костиця М. Ю. Роль Товариства дослідників Волині в організації наукового дослідження Волині (1900-1920 pp.) / М. Ю. Костиця // Урал в мініатюрі: природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання. – Житомир, 1996. – С. 200-205.

362. Костюк М. Розвиток мережі сільськогосподарських товариств Черкаського краю та їх просвітницька діяльність на початку XX ст. / М. Костюк // Часопис української історії. – Вип. 12. – К., 2009. – С. 43-48.

363. Коцур В. П. Інтелігенція 1920-х – 30-х pp.: соціальні партнери чи «прошарок суспільства?». Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. С. 260–270.

364. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) / В. П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

365. Коцур Н. І. Діяльність Комісії народних медичних читань при наукових медичних товариствах (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. І. Коцур // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип. 42. – С. 21-38.

366. Коцур Н. І. Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття / Н. І. Коцур // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – С. 95-104.

367. Коцур Н. І. Наукове Товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 26. С. 313–323.

368. Коцур А. П. Соціально-політичне життя України 1920–1930-х рр. у науковій проблематиці кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2008. Вип. 21. С. 353–361.

369. Коцур В. П. Інтелігенція 20-х – 30-х рр. XX ст. в об'єктиві сучасної історіографії. Наукові записки з української історії. Київ ; Переяслав-Хмельницький, 1998. Вип. 5. С. 29–35.

370. Коцур В. П. Інтелігенція 20-х – 30-х рр. XX ст. в об'єктиві сучасної історіографії / Віктор Петрович Коцур // Наукові записки з української історії. – К. – Переяслав-Хмельницький, 1998. – Вип. 5. – С. 29-35.

371. Коцур В. П. Творча інтелігенція в суспільно-політичному житті України 20-х – 30-х рр. XX ст. (Методологічні та історіографічні аспекти).

Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ, 1998. Вип. 39. С. 29–32.

372. Коцур В. П. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2004. Вип. 18. С. 15.

373. Коцур В. П., Молоткіна В. К. Культурно-освітні установи в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 99–108.

374. Коцур Н. І. Наукове Товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 26. С. 313–323.

375. Коцур Н. І. Харківське наукове медичне товариство: санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 27. С. 280–288.

376. Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври. Федір Титов (1864-1935) / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наукових праць. – К.: «КМ Akademia», 1999. – Вип. 2. – С. 36-40.

377. Краткие свидетельства о деятельности Крымского общества естествоиспытателей за 1924-1925 г. // Зап. КрОЕ. - 1926. - 8. - С. 3-6.

378. Кревецький І. Київське історичне товариство Нестора-літописця / І. Кревецький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Кн. 10-12. – Т. XXVIII. – С. 65-72.

379. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках. Вісник АН України. 1992. № 5. С. 70–86.

380. Кунанець Н. Бібліотеки львівських товариств (1848-1921 рр.): мотиваційні чинники заснування / Наталія Кунанець // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2009. – Вип. 1. – С. 178-209.

381. Куріло О. Ю. Вклад наукових товариств та комітетів у створення музеїв та їх археологічних колекцій в Україні / О. Ю. Куріло // Український музей. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 37-43.

382. Кухта Л. К. Вклад Николаевского и Каменец-Подольского обществ любителей природы в изучение родного края / Л. К. Кухта // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: зб. аналіт. мат. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 55-56.

383. Кушик М. До історії розвитку медичних товариств в Україні та поширення медичного просвітництва / М. Кушик // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 451: Педагогіка та психологія. – С. 121-130.

384. Кушлакова В. Від українського наукового товариства до харківського наукового товариства. Вісник Дніпропетровського університету. 2011. Вип. XIX. С. 129–137.

385. Кушлакова Н. Інженери-архітектори польського походження в харківському відділенні імператорського російського технічного товариства / Н.М. Кушлакова // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 3. – 158 с.

386. Кушлакова Н. М. Організація наукової і педагогічної діяльності Харківського математичного товариства та джерела її фінансування (1879-1915 рр.) / Н. М. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету: Історія і філософія науки і техніки. – Вип. 12. – № 1. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 75-83.

387. Кушлакова Н. М. Педагогічна діяльність Харківського математичного товариства: 1879-1917 / Н. М. Кушлакова // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 57-65.

388. Кушлакова Н. М. Харківське математичне товариство: механізм формування складу і динаміка змін (1879-1915 pp.) / Н. М. Кушлакова // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – Вип. 18. – К., 2005. – С. 82-97.

389. Лебединцев П. Г. Открытие древних мозаик в главном куполе Киево-Софийского собора / П. Г. Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – Т. X, сентябрь. – С. 162-165.

390. Лев В. Наукова і видавнича діяльність НТШ. Альманах УНС. 1973. С. 55–62.

391. Левицький К. Первісна організація українських правників у Львові / Кость Левицький // Ювілейний Альманах Союзу українських адвокатів. – Львів, 1934. – С. 9-12.

392. Левченко І. Медичні товариства України у другій половині XIX – на початку XX століть: з історії вітчизняної медицини / І. Левченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Історія». – Випуск 1 (32). – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2014. – С. 13-18.

393. Левченко І. Міжнародні зв'язки членів наукових товариств у сфері природничих наук у другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXX. – С. 282-286.

394. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. / І. Левченко // Наукові записки з української історії. – Вип. 34. – 2013.

395. Левченко І. Наукова діяльність природничих наукових товариств на теренах України в другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 34. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 112-119.

396. Левченко І. Основні тенденції становлення і розвитку Київського товариства дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / І.

Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 87(8). – С. 26-30.

397. Левченко І. Розгортання наукових досліджень природничими товариствами України в другій половині XIX – початку XX ст. та їх світоглядні засади / І. Левченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 89 (10). – С. 169-173.

398. Левченко І. Становлення та розвиток Харківського медичного товариства у другій половині XIX – початку XX ст. / І. Левченко// Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 295-299.

399. Лейбман З. Б. Математическое отделение Новороссийского общества естествоиспытателей / З. Б. Лейбман // Историко-математические исследования. – 1961. – Вып. 14. – С. 393-440.

400. Лоскутова В. Любители и профессионалы: естествознание в российской провинции второй половины XIX – начала XX в. ВИЕТ. 2011. № 2. С. 45–66.

401. Максимович М. А. Нечто об учреждении в Киеве Исторического общества / М. А. Максимович // Киевлянин. – № 149. – 1872, 14 декабря.

402. Масненко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка у становленні української національної історичної науки (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Масненко // Записки осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Пр. іст.-філософ., політол., філол. та культурол. секції. Т. 1 / ред.: А. Г. Морозов. – Черкаси, 2002. – С. 16-27.

403. Материалы по истории возникновения Екатеринославского научного общества // Записки Екатеринославского научного общества. – 1901. Вып. 1. – С. 8-14.

404. Мерфі Н. Г. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873–2000). Наукові праці Миколаївської філії Національного університету Києво-Могилянська Академія. Миколаїв, 2001. Т. X. С. 65–68.

405. Мерфі Н. Г. Діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні та за її межами (1873-2000) / Н. Г. Мерфі // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету Києво-Могилянська Академія. – Т. Х. – Миколаїв, 2001. – С. 65-68.

406. Местное научное общество // Вести Екатеринославского земства. – 1903. – ном. 4. – С. 10,11.

407. Молоткіна В. Внесок молодіжних організацій України в національно-культурний розвиток в 20-ті роки ХХ ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. 9. С. 109–114.

408. Молоткіна В. К. Головополітосвіта як орган контролю за діяльністю громадських організацій України в умовах НЕПу (1921–1929 рр.). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2006. Вип. 18. С. 183–188.

409. Нагірняк О. Харківське історико-філологічне товариство – головний українознавчий осередок Лівобережної та Слобідської Наддніпрянщини (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / Остап Нагірняк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 92-126.

410. Научно-технические общества СССР. Ист. очерк / Авт.: Гриценко Н. Н., Оранжева В. Ф., Алексеев Д. Г. и др. – М.: Профиздат, 1968. – 455 с.

411. Научные общества и учреждения // Природа. – 1919. – № 7-9. – Стлб. 377-386.

412. Непомнящий А. А. Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму / А. А. Непомнящий // Пам'ять століть. – К., 1998. – № 6. – С. 66-71.

413. Ніколаєнко О. Діяльність поляків у Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у 70 – 80-ті роки ХІХ ст. / Ольга Ніколаєнко // Проблеми слов'янознавства. – 2005. – Вип. 55. – С. 41-51.

414. Онопрієнко В. І. Доля науки в Україні (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / В. І. Онопрієнко, Т. О. Щербань // УІЖ. – 1993. – № 4-6. – С. 3-14.

415. Осин В. Научные сообщества в эпоху большой науки: рационализация центробежных сил в социальных науках / Вадим Осин // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 89-124.

416. Пазинич О. М. До питання про виникнення наукових товариств на Україні в другій половині XIX-XX ст. / О. М. Пазинич // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 112-117.

417. Парахіна М. Внесок наукових товариств при ВУАН у розвиток етнологічних досліджень у 20-ті – на початку 30-х рр. Український історичний журнал. 2006. Вип. 6. С. 32–41.

418. Пашук В. Просвітницькі ідеї Степана Качали / В. Пашук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – С. 345-380.

419. Петлюра С. К истории научного общества имени Шевченко во Львове / Симон Петлюра // Голос минувшого. – 1915. – № 1. – С. 264-272.

420. Пилипчук О. О. Становлення та розвиток Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1918) / О. О. Пилипчук // Наука і наукознавство. – К., 2005. – № 1. – С. 103-110.

421. Пилипчук О.О. «Записки Київського відділення технічного наукового товариства»: історія виникнення і зміст (1870-1918 рр.) // Вісник Харківського університету. Серія історія та географія. – 2002. – Вип. 12. – С. 56-61.

422. Пічкур Т. Наукова діяльність вчених Київського університету ім. Св. Володимира у Київському товаристві дослідників природи (друга половина XIX – початок XX ст.) / Тетяна Пічкур // Історія української науки

на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / ред.: О. Я. Пилипчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 150-155.

423. Прицак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами / О. Прицак // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 147-152.

424. Прокопчук В. Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. Краєзнавство. 2006. Вип. 1-4.

425. Редин Е. К. Ученая деятельность Историко-филологического общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Е. К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 29-41.

426. Різниченко В. Природнича течія в Українському науковому товаристві в Києві / В. Різниченко // Україна. – К., 1929. – Кн. 32. – Січень-лютий. – С. 38-41. (Передрук.: Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань; НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – С. 202-208).

427. Руда С. З'їзди природознавців і лікарів: внесок у консолідацію наукової еліти / С. П. Руда / Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2000. – С. 127-134.

428. Руда С. П. Наукові товариства – організатори перших морських та прісноводних біологічних станцій в Україні / С. П. Руда // Праці Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Студії з поля української науки і техніки. – Львів, 2004. – Т. 13. – С. 74-89.

429. Руда С. П. Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі ХІХ-ХХ століть / С. П. Руда // Наука і освіта: зб. наук. праць. – К.: Хрещатик, 1997. – Кн. 1. – С. 85-88.

430. Руда С. П. Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців / С. П. Руда // Популяризація наук в Україні: історія і сучасність. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 34-42.

431. Руда С. П. Роль Харківського наукового центру у розробці засад медичної та ветеринарної мікробіології (кінець XIX – початок XX ст.) / С. П. Руда // Зб. наукових праць Харківського державного педагогічного університету. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 183-192.

432. Руда С. Товариства природознавців при Харківському університеті (XIX – поч. XX ст.) / С. Руда // Праці Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. IV. Студії з поля історії української науки і техніки. – С. 85-98.

433. Рудая С. П. Научные общественные объединения на Украине в XIX в.: Харьковское медицинское общество / С. П. Рудая // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: зб. аналітичних матеріалів. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 53-55.

434. Рудько С. Науково-організаційна діяльність М. П. Василенка в радянський період. Наукові записки. 2012. Вип. 19. С. 139–150.

435. Савенко В. Деякі аспекти діяльності НТШ в духовному відродженні українського народу / Віктор Савенко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / ред.: М. Алексієвець. – Т., 2002. – С. 12-14. – (Історія; Вип. 5).

436. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / Варфоломій Савчук // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 153-164.

437. Савчук В. С. Краєзнавчий рух України другої половини 1920-х – першої половини 30-х років XX ст. у лещатах політики одержавлення. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2011. Вип. 4. С. 150–162.

438. Савчук В. Научные общества и культурная революция на Украине (1917–1931). Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. 1995. № 1. С. 81–91.

439. Савчук В. С. Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи. Соціальна історія отечественної науки і техніки ВІЕТ. 1997. № 4. С. 259–267.

440. Савчук В. С. К истории изучения деятельности научных обществ Приднепровья / В. С. Савчук // История общественной мысли в России и Украине. XVII – начало XX в. – Днепропетровск, 1992. – С. 105-111.

441. Савчук В. С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – 1992. – № 1. – С. 51-55.

442. Савчук В. С. У истоков Украинской ассоциации Физиков / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – К., 1991. – № 39. – С. 24-29.

443. Савчук В.С. Діяльність П.М. Бучинського у Новоросійському та Кам'янець-Подільському товариствах дослідників природи // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993. – С. 240-242.

444. Савчук В. С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917–1931). Социальная история отечественной науки и техники ВІЕТ. 1995. № 1. С. 81–91.

445. Савчук В.С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917-1931) / В. Савчук // Социальная история отечественной науки и техники ВІЕТ. – 1995. – № 1. – С. 81-91.

446. Савчук В.С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917-1931) // Вопросы истории естествознания и техники. – 1995. – № 1.– С. 81- 91.

447. Савчук В.С. Українське та російське краєзнавство 1920-1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи / В. Савчук // Социальная история отечественной науки и техники ВІЕТ. – 1997. – № 4. – С. 259-267.

448. Саган Г. Співпраця Львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка з югослов'янськими вченими у першій половині XX ст. Університет: науковий історико-філософський журнал. Київ, 2004. № 1 (33). С. 25–34.

449. Самойленко Н. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 29. С. 376–380.

450. Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в останні десятиліття його існування (1901–1920). Південна Україна XVIII–XIX ст.: зап. наук.-дослід. лаб. історії Півд. України Запоріж. Держ. ун-ту. Запоріжжя, 2003. Вип. 7. С. 230–239.

451. Самойленко Н. Питання профілактики захворювань у роботі товариства київських лікарів (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. Самойленко // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Збірник наукових статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 247-251.

452. Самойленко О. Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX-XX ст. / О. Г. Самойленко // Література та культура Полісся / Ред. кол.: Г. В. Самойленко (відп. ред.) та ін. – Ніжин, 2000. – Вип. 14: Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. – 2000. – С. 131-148.

453. Самойленко Н. Одеське наукове товариство в другій половині XIX ст.: особистісний вимір безкорисного служіння людям / Неля Іванівна Самойленко // Наукові записки з української історії: 36. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 376-380.

454. Самошенко В. Н. Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества / В. Н. Самошенко, Н. А. Петрова // Издание исторических документов в СССР / Вопросы истории, теории и методики. – М., 1989. – С. 197- 211.

455. Свистович С. Громадські об'єднання у здійсненні більшовицьких культурних перетворень в Україні в 20-х – початку 30-х років XX століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 90. С. 50–56.

456. Севастьянов О. Десять років на службі краєзнавству: Російське Товариство з вивчення Криму (1922–1932 рр.). *Науковий журнал. Краєзнавство*. 2009. Вип. 3–4. С. 90–96.

457. Стахів М. Наукове Товариство ім. Шевченка в Краю і на еміграції. *Альманах УНС*. 1973. С. 63–75.

458. Стельмах С. Парадигми історичної думки у XX столітті / С. Стельмах // *Політична думка*. – 1997. – № 4. – С. 153-169.

459. Стельмашова А. І. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства / А. І. Стельмашова // *Хмельницькому 500: Тези доповідей науково-теоретичної конференції*. – Хмельницький, 1990. – С. 60-62.

460. Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России / А. Д. Степанский // *Археографический ежегодник за 1974 г.* – М., 1975. – С. 38-55.

461. Степанский А. Д. Первые исторические общества в России / А. Д. Степанский // *Вопросы истории*. – 1973. – № 12. – С. 204-209.

462. Степанский А. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в. – февраль 1917 г.) / А. Д. Степанский // *Археографический ежегодник за 1978 год*. – М., 1979. – С. 69-80.

463. Степанський А.Д. Временные правела об обществах и союзах в дореволюционной России // *Народный депутат*, – 1990. ном. 10. – с. 107-113. Пашков М.Ю. С времен тех дальних. Судьба неформальных движений России // Там же. ном. 13. С. 111-116. Он же. Российское имперское законодательство и формирование гражданского общества на Украине XIX - XX вв. Доклад на первом конгрессе Республиканской ассоциации украинцев. – К., 1991.

464. Стрижова І. Роль наукових товариств у збереженні історико-культурних цінностей (на матеріалах Півдня України). 2006. URL:: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-06/218-226.pdf>.

465. Стрижова І. А. Роль Одеського товариства історії та старожитностей у збереженні історико-культурної спадщини українського народу / І. А. Стрижова // Інтелігенція і влада: громад.-політич. наук. зб. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип. 1. – С. 54-60.

466. Стрижова І. А. Статути Одеського товариства історії і старожитностей як джерело вивчення його пам'яткоохоронної діяльності / І. А. Стрижова // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса: КП ОМД, 2010. – Вип. 21. – С. 232-239.

467. Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928). Записки НТШ. Львів, 1928. Т. 150. С. 9–18.

468. Сулейменов О.О. Книга благонамеренного читателя. Русская литература. Алма-Ата, 1975. № 1. С.185.

469. Тарапон О. А. Національно-культурна політика радянської влади в період українізації (1923 р. – поч. 30-х рр.). Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. 7. С. 132–137.

470. Тарапон О. А. Творча інтелігенція в суспільно-політичному житті України 20-х рр. ХХ ст. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1997. Вип. 4. С. 6–12.

471. Тарапон О. А. Творча інтелігенція України періоду українізації: громадська позиція та опір тоталітаризму. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2004. Вип. 15. С. 137–142.

472. Тарапон О. А. Художня інтелігенція в українізації 1923–1933 рр.: творчі пошуки й здобутки. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. 7. С. 38–47.

473. Ткаченко В. Внесок громадських об'єднань Чернігівщини в розвиток історико-краєзнавчих досліджень 1920–1930-х років. Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 30–38.

474. Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: навч. посіб. Київ, 2007. 215 с.

475. Ткаченко В.В. Наукові школи в Україні 20-30-х рр. XX ст.: постановка проблеми та головні підходи до вивчення / В.В. Ткаченко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкович. – К., 2008. – Вип. 15. – С. 51-59.

476. Ткаченко В.В. Проблеми дослідження історії української науки у 20-30-ті рр. XX ст. (теоретико-методологічні аспекти) / В.В. Ткаченко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкович. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 245-256.

477. Уведомление киевского губернатора о выдаче председателю правления «Украинского научного общества» проф. Грушевскому М.С. свидетельства на издания журнала «Записки Украинского научного товариства в Києві» // ЦДІА України. – Ф. 295. – оп. І. – Спр. 150. – Арк. Іа-Іа зв.

478. Федоров А.С. Первое общество на Украине // НТО СССР – 1965. – № 8. – С. 60-63.

479. Филипов Н.Г. Научно-технические общества дореволюционной России // Вопросы истории. - № 3. 1985. – С. 31-45.

480. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества дореволюционной России / Н. Г. Филиппов // Вопросы истории. – 1985. – № 3. – С. 31-45.

481. Фотинский О. А. Очерк истории Общества исследователей Волыни / О. А. Фотинский // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 1-19.

482. Фотинский О. А. О деятельности научных организаций / О. А. Фотинский // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1905. – Т. 1. – С. 65-73.

483. Фрадкін В. З. Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919 гг.) / В. З. Фрадкін // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. – М., 1982. – С. 223-249.

484. Хвисюк М. І. Харківське медичне товариство – досвід історії / М. І. Хвисюк, Б. А. Рогожин // Проблеми безперервної медичної освіти та науки. – 2011. – № 2. – С. 94.

485. Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в останні десятиліття його існування (1901-1920) [Електронний ресурс] / В. Хмарський // Південна Україна XVIII-XIX ст.: зап. наук.-дослід. лаб. історії Півд. України Запоріз. Держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 230-239.

486. Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в останні десятиліття його існування (1901-1920) [Електронний ресурс] / В. Хмарський // Південна Україна XVIII-XIX ст.: зап. наук.-дослід. лаб. історії Півд. України Запоріз. Держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 230-239.

487. Хроніка «Українського Наукового Товариства у Києві» // Записки Українського наукового товариства в Києві. Кн. УП. – Київ. – 1910. – Кн. УП. – С. 107-108.

488. Чайка Н. Г. Сільськогосподарські товариства Правобережжя України на початку XX ст. / Н. Г. Чайка // Вісник аграрної науки. – 2005. – № 7. – С. 69-71.

489. Черненко К. О. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи / К. О. Черненко // Популяризація науки в Україні: історія та сучасність. – К., 1992. – С. 55-68.

490. Черненко К.О. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність. – К., 1992. – С. 55-68.

491. Щербань Т.О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907-1921) // Архіви України. – 1991. – №. 5-6. – С. 36-37.

492. Яната А.А. Еще о задачах журнала «Природа» Николаевского общества любителей природы // Природа. – 1913. ном. 3. – Столб. 65-68.

VII. Електронні ресурси.

493. Близнюк М. У вирі часу (до 140 річчя Наукового товариства імені Шевченка). Гуцули і гуцульщина. 2014. № 10. URL: <http://gig.if.ua/1032/>.

494. Буздуган Я. Правові форми та принципи благодійної діяльності як джерела фінансового забезпечення соціально-культурної сфери в Україні. Віче. 2011. Вип. 8. URL: <http://www.viche.info/journal/2515/>

495. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций [Электронный ресурс] / Дж. Вико. – Режим доступа: <http://abuss.narod.ru/Biblio>.

496. Возняк Г. Наукові зв'язки Михайла Кравчука з Науковим товариством імені Тараса Шевченка. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2013. URL: <http://eenu.edu.ua/uk/articles/naukovi-zvyazki-mihayla-kravchuka-z-naukovim-tovaristvom-imeni-tarasa-shevchenka>.

497. Добржанський О. Культурно-освітні товариства і українське національне відродження на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / О. Добржанський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – Вип. 19. – С. 507-510. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/21/010Dobrzansky.pdf>.

498. Драна О. Наукові товариства Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. 1993. URL: <http://museum.dp.ua/article0316.html>.

499. Коваль Л. Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909–1039 pp.). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&

IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_76_9.pdf.
bin/irbis_nbuvg/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&
IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_76_9.pdf.

500. Коваль Л. Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909-1039 pp.). [Електронний ресурс] / Л. Коваль // – Режим доступу: <http://irbis-nbuvg.gov.ua/cgi>

bin/irbis_nbuvg/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&
IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_76_9.pdf.

501. Конюшенко Ю. А. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст. 16 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. Харків, 2010. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111>

502. Купчинський О. А. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Енциклопедія історії України: у 10-ти т. Мл-О. Київ, 2010. Т. 7. 728 с.

503. Кушлакова В. Науково-дослідна та організаційна діяльність сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства в 1920–1930-і роки. URL: http://base.dnsgb.com.ua/inb/2013-2/13_kushlakova.pdf

504. Кушлакова В. Науково-технічні товариства в Україні у 1920–1930-ті роки: технічна секція Харківського наукового товариства. Питання історії науки і техніки. 2012. № 4. С. 50–56.

505. Патук Т. Розвиток науково-дослідної діяльності в українських університетах: друга половина XIX – початок XX ст. 1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи: зб. матер. Міжнарод. наук. конф. 2014. С. 281–285. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/3829/1/T_Patuk_konf_NMC.pdf.

506. Перцева Ж. Роль медицинской профессуры Харьковского университета в создании и деятельности Харьковского медицинского общества. URL: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/537>.

507. Сліпущенко С. Сучасна вітчизняна історіографія про репресії проти інтелігенції в радянській Україні в 20–30-х роках XX століття. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2012. Вип. 3.33. С. 302–307.

508. Бублик Д. Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей. Актуальні проблеми. 2011. Вип. 14. С. 183–189.

509. Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20–30-і роки XX сторіччя. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/17/20.pdf>

510. Шологон Л. Звіти про діяльність громадських організацій Галичини як джерело з історії національно-культурного руху українців краю другої половини XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс] / Л. Шологон // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4. – 2010. – С. 37-45. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33652/180-Shologon.pdf?sequence=1>.